

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 61 (1)/2022, s. 25–77



<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2022.002>

ADAM PANASIUK*

Spółeczno-gospodarczy obraz Sławatycz w świetle inwentarzy (1656–1765) (dawny powiat brzeskolitewski województwa brzeskolitewskiego)

The socio-economic image of Sławatycze in the light
of the inventories (1656–1765) (the former Brześć Litewski
district of the Brest-Litovsk voivodeship)

Streszczenie: Sławatycze są dawnym miastem prywatnym (obecnie wsią), położonym w okresie I Rzeczypospolitej na pograniczu etniczno-państwowo-kulturowym, co znalazło swoje odbicie w charakterze tego miasteczka. Jest to jedno z 15 miasteczek dawnego powiatu brzeskolitewskiego (Wielkiego Księstwa Litewskiego), które uzyskało status miasta w XVI w., a utraciło go w XIX w.

W XVII i XVIII w. wielcy właściciele ziemscy przeprowadzali spisy gospodarcze swoich posiadłości; jednym z takich spisów jest zachowany inwentarz Sławatycz, sporządzony w latach 1656–1765 w nierównych odstępach czasu. Jest to łącznie kilkanaście różnych zestawów danych z różnych lat. Materiały te pozwalają zrekonstruować życie gospodarcze i społeczne oraz układ przestrzenny. Wspomniane inwentarze nie zostały dotąd opracowane jako całość.

* Doktorant w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Aleje Raławickie 14, 20-950 Lublin, equites.loricatus@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1013-6695.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, małe miasta, dawne ośrodki miejskie, pogranicze

Abstract: Sławatycze is a former private town, now a village, located in the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth on an ethnic, state and cultural borderland, which was reflected in the character of this town. It is one of the 15 former towns of the former Brest powiat (Grand Duchy of Lithuania), which obtained city status in the 16th century and lost it in the 19th century.

In the 17th and 18th centuries, great landowners conducted economic surveys of their estates; one such census is the preserved Sławatycze inventory, drawn up in the years 1656–1765, at various intervals, including a dozen or so different sets of data from different years. These materials make it possible to reconstruct economic and social life as well as the spatial arrangement. These inventories have not yet been compiled as a whole.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, small towns, formertowns, borderland

Sławatycze to dawne miasto prywatne (obecnie wieś gminna), leżące, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, na pograniczu etniczno-państwowo-kulturowym. W okresie I Rzeczypospolitej miejscowość znajdowała się w zachodniej części powiatu brzeskolitewskiego województwa brzeskolitewskiego, w centrum państwa polsko-litewskiego. Pierwsza wzmianka o Sławatyczach pochodzi z 1499 r.¹, gdy wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk nadał je Ursułowi Wołoszynowi, swemu dworzanie. Po 1516 r. Ursuł przekazał Sławatycze Bohuszowi Bohowitynowi², który w 1519 r. uzyskał u króla Zygmunta Starego przywilej na lokację miejską³. Pewne rozbieżności co do kolejnych właścicieli Sławatycz widzimy w pracy Grzegorza Michałowskiego

¹ [1499.09.12] 334. Privilei Ursulu Vološinu na selo Slavâtiči u Beresteiskom povete [*Привилеи Урсулу Волошину на село Славятичи у Берестейскомъ повете*], w: *Lietuvos Metrika*, kn. 6 (1494–1506), wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007, s. 217.

² A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.*, Wrocław 1951, s. 63.

³ A. Buczyło, *Dokument Zygmunta Starego z 1519 roku dla Bohusza Michała Bohowitynowicza ze zgodą na lokację miasta w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze” 2020, t. 21, s. 101–108. Autor niniejszego artykułu serdecznie dziękuje dr. Andrzejowi Buczyło za udostępnienie nieopublikowanego jeszcze artykułu i innych materiałów.

i Teresy Jarmoszewicz; nie wspominają oni w ogóle o Bohuszu Michale. Według tych badaczy po śmierci Bohowityna (który nie zostawił męskiego potomka) Sławatycze przypadły jego żonie, która jednak miała problemy z utrzymaniem spadku (do majątku zaczęły zgłaszać pretensje różne osoby), obciążono ją także karą za nieudzielenie pomocy finansowej w jednej z wypraw wojennych. Miejscowość znajdowała się przez pewien czas pod zarządem starosty brzeskolitewskiego. Mimo to posiadłość została w rękach jej i dzieci Bohusza. W 1546 r., w wyniku procesu między córkami Bohusza, posiadłość dostała się jednej z siostr – Fedorze, by następnie znaleźć się w posiadaniu książąt Prońskich⁴. Przed 1577 r. Sławatycze przeszły we władanie książąt Prońskich, w 1598 r. właścicielami Sławatycz zostali Leszczyńscy, a w 1675 r. dobra sławatyckie kupił Michał Kazimierz Radziwiłł⁵. Od tego czasu miasto pozostawało własnością Radziwiłłów. W 1825 r., ze względu na problemy finansowe Radziwiłłów, posiadłość sprzedano księżętom Wittgensteinom⁶. Utrata statusu miejskiego nastąpiła w 1869 r., była formą represji rządu carskiego za pomoc udzielaną powstańcom styczniowym⁷.

Sławatycze były miastem o mieszanej strukturze etnicznej (ludność polska, rusińska i żydowska) i religijnej (katolicy, prawosławni/unicy, żydzi, ewangelicy). Parafia prawosławna funkcjonowała już pod koniec XV stulecia⁸,

⁴ G. Michałowski, T. Jarmoszewicz, *Sławatycze 1499–1999*, Sławatycze 1999, s. 14. Inny uczony, Krzysztof Pietkiewicz, ustalił także, że Michał Bohusz jako wiano zapisał swej żonie 1000 kop gr na dobrach Jabłeczna, Sławatycze i Dołhobrody; K. Pietkiewicz, *Zagadkowa transakcja sprzedaży dóbr Sławatycze przez Ks. Aleksandra Prońskiego Wacławowi Bohowitynowi Szumbarskiemu i następnie ich odkupienia za tę samą sumę, „Nadbużańskie Sławatycze”* 2019, t. 20, s. 18; zob. też testament Michała Bohusza Bohowityna z 1529 r.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546–1547). Užrašymų knyga 29*, par. I. Ilarienė, Vilnius 2016, nr 59, s. 91–94.

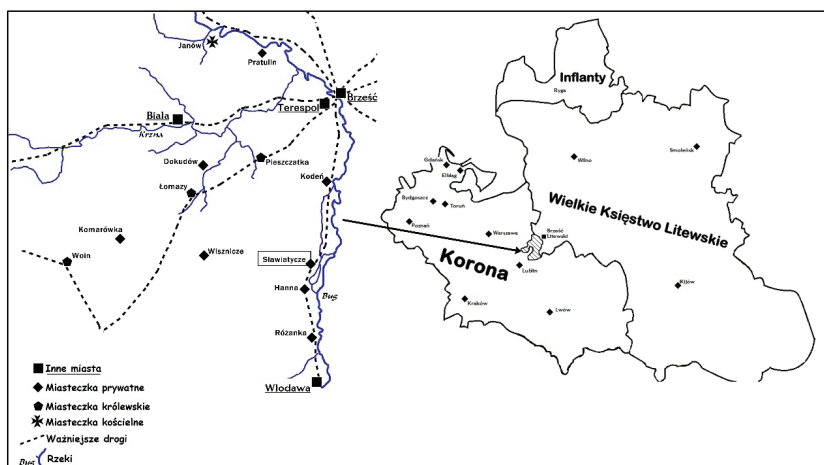
⁵ *Metryka Litewska. Rejestry Podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000, s. 95.

⁶ T. Demidowicz, *Sławatycze – zarys dziejów*, Biała Podlaska 2003, s. 5–9.

⁷ G. Michałowski, T. Jarmoszewicz, op. cit., s. 22.

⁸ Zob. Sprawa Ursuła, albo ot niego Panu Bohuszu Bohowitynowiczu z Panom Janom Janowiczom Zaberezinskemu o zabiranie gruntow, y o roznyie szkody mezy imeniami Słowiacyzy y Jabłecznom w Beresteyskom Powiecie, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), *Metryka Litewska – transkrypcje*, sygn. 195, s. 512.

cerkiew unicką ufundował zaś w 1698 r. Karol Radziwiłł⁹. Wyznanie ewangelickie pojawiło się wraz z nowymi właścicielami – Leszczyńskimi (będącymi ewangelikami), którzy w 1617 r. sprowadzili do Sławatycz niemieckich osadników z Żuław (osadzono ich pod miastem, po drugiej stronie Bugu, we wsiach Neydorf i Neybrow)¹⁰. Zapisu na rzecz zboru luteranckiego, znajdującego się po drugiej stronie Bugu, dokonał w 1712 r. Karol Stanisław Radziwiłł, uposażając go w 45 morgów ziemi¹¹.



Mapa 1. Położenie Sławatycz na tle sieci miejskiej zachodniej części dawnego powiatu brzeskoliteńskiego; źródło: na podstawie: *Mapa II. Powiat brzeski* w drugiej poł. XVI w.*, w: A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.*, Wrocław 1951
Inne miasta – miasta, które zachowały do dziś swój status miejski.

* Określenie „brzeskoliteński” jest bardziej precyzyjne niż „brzeski”. A. Wawrzyńczyk przez termin „powiat brzeski” rozumie powiat brzeskoliteński.

⁹ D. Wereda, *Z dziejów unickiej parafii w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze” 2007, t. 8, s. 5; zob. także: M. Wasilczyk, *Powstanie parafii unickiej w Sławatyczach*, „Nadbużańskie Sławatycze” 2010, t. 11, s. 27–32.

¹⁰ H. Gmiterek, *Ewangelicyzm w Sławatyczach w XVII wieku*, „Nadbużańskie Sławatycze” 2014, t. 15, s. 8.

¹¹ *Ibidem*, s. 16. O funkcjonowaniu życia religijnego wspólnoty protestanckiej w Sławatyczach zob. także: H. Gmiterek, *Synody ewangelickie w Sławatyczach w XVII wieku*, „Nadbużańskie Sławatycze” 2015, t. 16, s. 111–120; zob. także: Fundusz Kościoła Luterskiego Holendrów Sławatyczkich za Bugiem, Archiwum Państwowe w Lublinie, Fundusze cerkwi w Sławatyczach i w innych miejscowościach, sygn. 3, k. 5–5v.

Sławatycze są jedną z 13 miejscowości na obszarze zachodniej części dawnego powiatu brzeskolitewskiego, które w okresie przedrozbiorowym miały status miast, a utraciły go w większości w XIX w. Mapa 1 przedstawia położenie Sławatycz na tle pozostałych dawnych ośrodków miejskich na omawianym obszarze.

Niniejsze opracowanie zostało oparte na dość obfitym materiale źródłowym: inwentarzach/rewizjach posiadłości (*Inwentarze Państwa Sławatycckiego*), sporządzanych od 1656 do 1765 r., w nierównych odstępach czasu. Istnieje łącznie 26 inwentarzy z różnych lat. Źródła pochodzą z Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów, z działu XXV, i są przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹². Brak inwentarzy między 1693 a 1718 r. można wiązać z toczącą się wtedy wojną północną, jednak

¹² AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów XXV (dalej: AR XXV), Inwentarz sławatyccki 1656 r., sygn. 3781; Inwentarz folwarku Sławatycze 1679 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3783/1; Inwentarz folwarku Sławatycze 1679 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3783/2; Inwentarz majątności Sławatycckiej 1685 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3784/1; Inwentarz majątności Sławatycckiej 1685 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3784/2; Inwentarz majątności Sławatycckiej 1693 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3785; Inwentarz majątku Sławatycze 1718 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3787/1; Rewizja majątności Sławatycze 1722 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3788; Rewizja majątności Sławatycze 1722 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3789; Rewizja majątności Sławatycze 1726 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3790; Rewizja majątności Sławatycckiej 1728 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3791; Inwentarz folwarków Sławatycckich 1736 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3792; Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1737 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3793; Inwentarz Państwa Sławatycckiego [...] 1738 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3794; Rewizja gruntów majątności Sławatycze 1738 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3795; Rewizja pól z majątności Sławatycckiej 1741 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3796; Inwentarz inaczej rewizja państwa Sławatycckiego 1742 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3797; Rewizja gruntów majątności Sławatycz 1744 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3800; Rewizja gruntów państwa Sławatycckiego 1745 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3801; Rewizja gruntów państwa Sławatycckiego 1746 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3802/1; Inwentarz majątności Sławatycz 1746 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3802/2; Inwentarz państwa Sławatycckiego 1764 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3804; Inwentarz majątności Sławatycze 1764 r., AGAD, AR XXV, sygn. 3805; Inwentarz Imć Pana Przeździeckiego autentyczny Państwa Sławatycckiego [1765 r.], Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podlaskiej, Dział Wiedzy o Regionie, sygn. MN – 542. Trzeba zaznaczyć, że z lat: 1679, 1685, 1738, 1746 i 1764 pochodzą po dwa inwentarze, jednak do pracy wykorzystano tylko te zawierające więcej szczegółów.

nie wiadomo, czy uległy one zniszczeniu, czy nie przeprowadzano wtedy lustracji dóbr.

Wspomniane materiały źródłowe zachowały się do naszych czasów w dość dobrym stanie¹³, dzięki czemu możliwa jest szczegółowa analiza ich zawartości. Osoby przeprowadzające inwentaryzację posiadłości spisywały liczbę właścicieli posesji na poszczególnych ulicach, z uwzględnieniem wielkości działek¹⁴, liczbę poszczególnych placów rynkowych i ulicznych (place chrześcijańskie, żydowskie, płatne, wolne, puste), wysokość dochodu z miasta (prowentu), liczbę (i rozdział) włók, liczbę (i rozdział) folwarków, liczbę (i rozdział) pól. Oprócz tego przy nazwiskach właścicieli posesji odnotowywano wykonywaną przez nich profesję oraz mieszkających tam Żydów. W inwentarzach od 1718 do 1738 r. wyodrębniono „place uliczne żydowskie”, lecz bez wskazania konkretnych ulic; w pozostałych inwentarzach Żydzi byli odnotowywani przy opisie poszczególnych ulic (np. „Chaim Abramowicz Żyd”), choć dopisku „Żyd” nie stosowano wszędzie¹⁵, co mogło wpłynąć na niedokładne szacunki (dokonane przez autora niniejszego opracowania) liczby ludności żydowskiej w zaprezentowanych niżej zestawieniach. Zazwyczaj na końcu inwentarza podawano powinności mieszczan (a także mieszkańców wsi, wchodzących w skład posiadłości sławatyckiej). Należy podkreślić, że zamiennie do „inwentarza” stosowano określenie „rewizja”.

¹³ W niektórych partiach archiwaliów spotykamy się z nieczytelnymi fragmentami tekstu, jednak nie wpływa to znacząco na otrzymane wyniki.

¹⁴ Wielkość działki podawano w placach, jednak nie precyzowano, jaką powierzchnię miał jeden plac. Wielkość działek, w zależności od danego roku, wahała się od 0,13 do 6 placów (zdarzały się także działki dziewięciopłacowe, lecz należały do wyjątków). W źródłach wartości liczbowe zapisywano systemem ułamkowym; na potrzeby niniejszej pracy, aby ułatwić obliczenia, posłużono się systemem dziesiętnym. Ze względu na objętość w niniejszym artykule nie zamieszczano tabel ze szczegółowym wykazem wielkości i liczby działek na poszczególnych ulicach; poprzestano jedynie na ogólnym podaniu wartości.

¹⁵ Żydowskich właścicieli można – zasadniczo – rozpoznać po charakterystycznych imionach i nazwiskach, jednak nie zawsze było to możliwe – nazwiska mogły być podobne do chrześcijańskich.

Liczba ludności i struktura własności gruntów miejskich

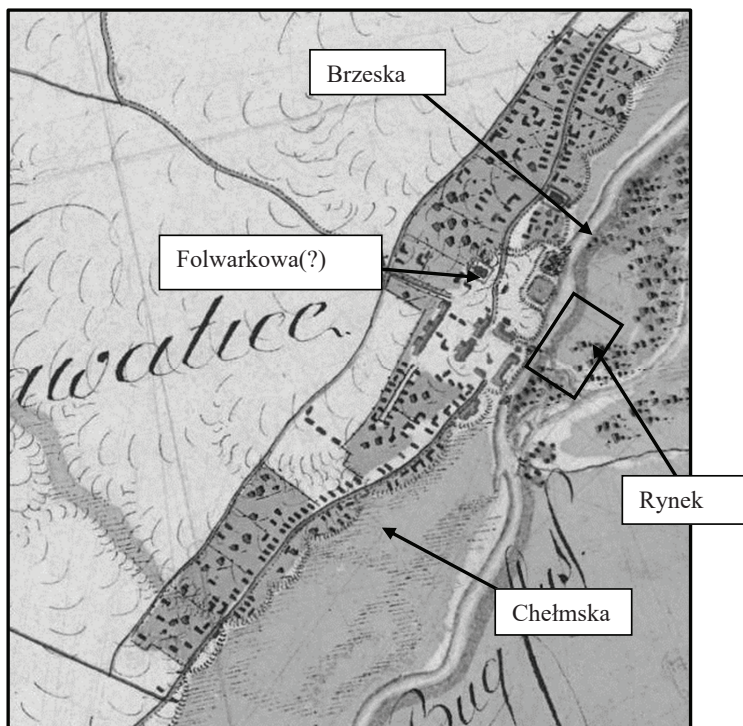
Analiza inwentarzy pozwala w przybliżeniu ustalić liczbę ludności Sławatycz i porównać ją w poszczególnych latach. Urzędnicy przeprowadzający inwentaryzację posiadłości rozpoczynali od Rynku, przechodząc do następnych ulic. Trzeba zaznaczyć, że nazwy niektórych ulic (np. Podzamcze czy Folwarkowa) nie występują we wszystkich inwentarzach. Liczbę właścicieli działek oraz nazwy ulic wzmiankowanych w inwentarzach ukazuje tabela 1.

W liczbie właścicieli uwzględniono także działki należące do szkoły żydowskiej, działki plebańskie, cerkiewne itd. oraz działki puste.

Ulicami wymienianymi w każdym inwentarzu były: Rynek, Chełmska i Brzeska, w pewnych odstępach czasowych notowano również ulicę Folwarkową. Istnienie pięciu ulic: Przedzamcze od Pola Pierzeia, Podzamcze, Zagony lud(?), Ludzie co na morgach za Bugiem i Zaułek z miasta idący w pole, sygnalizowano jedynie kilkakrotnie (Zaułek prawdopodobnie był ulicą Folwarkową, czego dowodem może być zbliżona liczba właścicieli działek, a także „luka” w ulicy Folwarkowej w tym samym czasie, gdy jest wzmiankowany Zaułek); oprócz Zaułku ostatni raz są one wymieniane w 1726 r. Porównując liczbę właścicieli działek z planem Sławatycz z początku XIX w., można ustalić położenie przytaczanych ulic (zob. mapa 2). Można wyraźnie dostrzec, że najdłuższą ulicą była ulica Chełmska. Widoczny na mapie 2 Rynek ma kształt kwadratu, jednak według inwentarzy miał on wydłużoną formę (lustratorzy wyodrębniali cztery pierzeje, liczące po 3–4 i 13 działek).

Tabela 1. Wykaz ulic Sławatycz rejestrowanych w inwentarzach,
z uwzględnieniem liczby właścicieli parceli na poszczególnych ulicach

Ip.	Ulica	1665	1679	1685	1693	1718	1723	1726	1728	1736	1737	1738	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1764	1765
1	Rynek	30	34	37	37	33	31	30	32	37	36	35	35	36	18	34	33	33	37	37
2	Placе uliczne żydowskie	15				25	20	26	26	18	18	18								
3	Chełmska	70	79	93	97	89	80	67	89	96	94	90	109	92	115	83	89	91	104	94
4	Folwarkowa	8	19	29	38	31		30		37	33	18							37	
5	Przedzamcze od Pola Pierzeia	51	32	40	38															
6	Brzeska		21	42	23	57	53	58	69	66	68	69	89	91	11	72	84	87	105	110
7	Podzamcze		13		27			7												
8	Zagony lud(?)		15																	
9	Ludzie co na morgach za Bugiem				5															
10	Zaułek z miasta idący w pole													23		20	16	18		
	Razem właścicieli działek	174	213	241	265	235	184	218	216	254	249	230	233	242		209	222	229	283	241

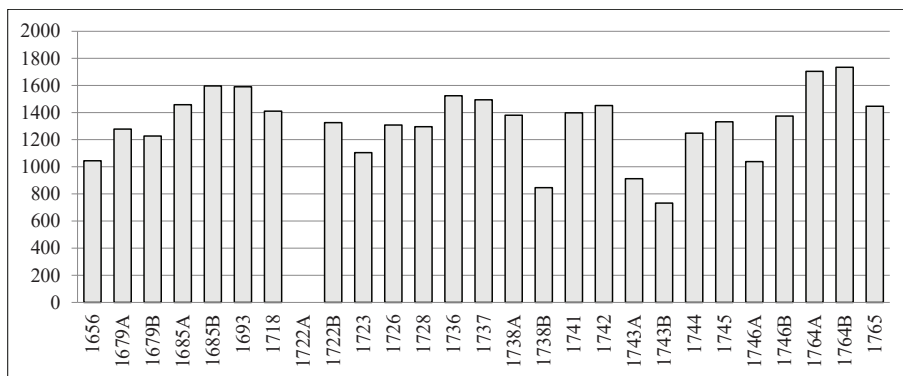


Mapa 2. Plan Sławatycz z początku XIX w. (wycinek z austriackiej mapy sztabowej *West Gallicien (1801–1804)*); źródło: na podstawie: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey> (dostęp: 19.02.2019)

Przy szacowaniu liczby ludności na kolejnych ulicach odjęto działki puste (prawdopodobnie są to działki po zmarłych właścicielach bądź niezagospodarowane), działki kościelne, cerkiewne, spichlerze, szkołę żydowską i inne. W ten sposób liczbę pozostałych właścicieli działek pomnożono przez sześć według kryterium przyjętego przez Jerzego Ochmańskiego¹⁶. Trzeba podkreślić, że uzyskana w ten sposób liczba ludności może nie być

¹⁶ J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego w XVI w.*, w: *Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1959, s. 294.

dokładna, gdy weźmiemy pod uwagę, że nie wszystkie ulice były inwentaryzowane w kolejnych latach (zob. tab. 1). Szacunkową liczbę ludności ilustruje wykres 1.



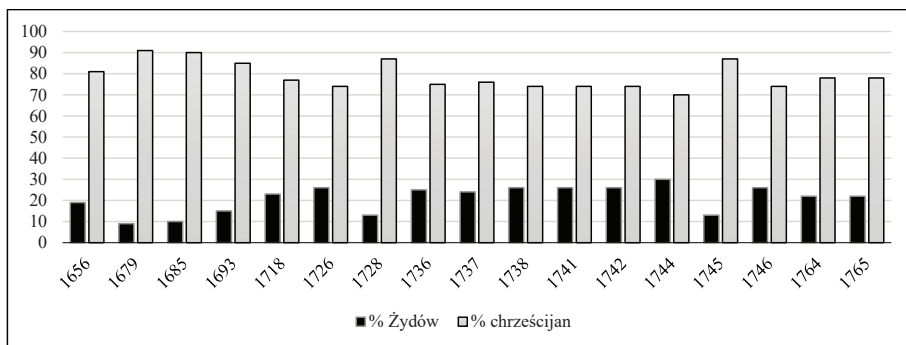
Wykres 1. Szacunkowa liczba ludności Sławatycz w świetle inwentarzy między 1656 a 1765 r.

1722A – brak danych o szacunkowej liczbie ludności.

W badanym okresie (1656–1765) liczba ludności Sławatycz wahała się od ok. 880 do ok. 1410 mieszkańców; najmniej mieszkańców odnotowano w 1741 r., a najwięcej w 1685 r.¹⁷ Jak wynika z analizowanych inwentarzy, od 1679 do 1685 r. liczba ludności wzrastała, natomiast od początku XVIII w. zaczęła spadać (trzecia wojna północna). Od 1742 r. stopniowo przybywało ludności, jednak z powodu braku inwentarzy po 1765 r. nie wiadomo, czy jej liczba dorównała stanowi z 1685 r. Średnia liczba mieszkańców wynosiła 1130 osób. Powyższe liczby (nierównomierne dane w poszczególnych latach, np. z 1764 i 1765 r.) mogły wynikać z wybiórczości zapisywanych informacji.

¹⁷ W świetle rejestrów podymnego z 1667 r. liczba ludności Sławatycz wahała się w granicach 1000 osób, natomiast w 1690 r. ok. 1200 mieszkańców (szacunkową liczbę mieszkańców uzyskano po pomnożeniu przez sześć liczby dymów, rejestrowanych w źródle); *Metryka Litewska...*

Jak wspomniano, Sławatycze oprócz ludności chrześcijańskiej były zamieszkiwane również przez Żydów. Posiadali oni działki głównie na Rynku, a od 1718 r. zdominowali niemal zupełnie tę część miasta; na ulicach odsetek działek żydowskich wynosił od 2% do 30%. Udział działek żydowskich i chrześcijańskich w poszczególnych latach przedstawia wykres 2.



Wykres 2. Procentowy udział działek żydowskich i chrześcijańskich Sławatycz w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

Odsetek działek żydowskich ogółem wahał się od 9% do 30%. Od 1679 do 1726 r. widoczny jest, w świetle inwentarzy, przyrost populacji żydowskiej, potem nastąpił znaczny jej spadek. Od 1736 do 1742 r. procent Żydów utrzymywał się na równym poziomie, by w 1744 r. niewiele wzrosnąć, a później spaść o połowę. W 1746 r. procent Żydów wrócił do poziomu sprzed dwóch lat, po czym zauważa się stopniowy spadek. Średni odsetek ludności żydowskiej w badanym czasie wynosił 21%. Tak znaczne różnice (np. między 1726 a 1728, 1744 a 1745 i 1746 r.) mogły wynikać z nieuwzględniania wszystkich działek żydowskich.

Jeśli porównamy ze sobą wykres 1 i wykres 2, dostrzeżemy, że liczba Żydów nie rosła ani nie spadała równoległe z liczbą ludności chrześcijańskiej.

W Sławatyczach zamieszkiwali ponadto nieliczni przedstawiciele szlachty (ok. 2–3% ogółu mieszkańców); są oni wspomniani w inwenta-

rzach od 1693 r., prawdopodobnie posiadający libertacje¹⁸ na ulicy Brzeskiej i Chełmskiej. Nie płacili oni czynszu z tytułu posiadanych nieruchomości (placów w mieście i gruntów rolnych).

Zajęcia ludności

Rzemiosło i inne profesje

Inwentarzelrewizje Państwa Sławatyckiego dostarczają również danych na temat struktury zawodowej mieszkańców. Liczbę przedstawicieli poszczególnych zawodów prezentuje tabela 2.

¹⁸ Libertacją określa się zwolnienie szlachty od opłat i czynszów z tytułu posiadania domów czy placów; *Libertacja*, w: *Encyklopedia staropolska*, t. 1: A–M, oprac. A. Brückner, Warszawa 1937 [reprint 1990], kol. 770. Libertacje od jurydyk odróżniało to, że zamieszkiwali w nich sami beneficjenci (w tym przypadku szlachta), podczas gdy w jurydykach poddani szlacheccy; J. M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje miast podlaskich do połowy XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 1990, t. 1, s. 34. Na temat jurydyk w miastach królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego zob. A. M. Karpačev, *Feodal'nye ūridiki v korolevskich gorodach Belorussii XVII–XVIII vekov (K voprosu o formah zemlevladieniâ v gorodach Reči Pospolitoj)*, „Sovetskoe slavânovedenie” [A. M. Карпачев, *Феодалъные юридики в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков (К вопросу о формах землевладения в городах Речи Посполитой)*, „Советское славяноведение”] 1968, № 6, s. 27–38.

Tabela 2. Liczba przedstawicieli poszczególnych zawodów w Sławatyczach w świetle inwentarzy między 1656 a 1765 r.

	Zawody	1656	1679A	1679B	1685A	1685B	1693	1718	1722A	1722B
Edukacja							1			
Urzędy	miejskie					1	1	1		1
	inne									
Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Żydzi							1	1	1
							2	1		
Handel/ dzierżawa	arendarze	2								
	kramarze	1	1	1	1	1				1
	szynkarze	1								
	tabacznicy				1	1	1	1	1	1
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności	olejnicy		1	1	1	1	1			
	piekarze	1								
	piwowarzy	2	1							1
	rybacy		1		1	1				
	rzeźnicy	1	1	1			1	4	3	4
	winnicy	2	1	1						
	młynarze		4	3	4	2	4	2	3	

Tabela 2. Liczba przedstawicieli... (cd.)

	Zawody	1743A	1743B	1744	1745	1746A	1746B	1764A	1764B	1765
Edukacja	bakalarze									
	wójt			1	1	1	1	1	1	1
Urzędy	burmistrz			1	1	1		1	1	1
	ławnicy									4
	radni			4	3		2			
	ratmani							2		1
	pisarze									
inne	urzędowi							7		
	kantorzy	1								
	szkolenicy									
Handel/ dzierżawa	arendarze				2		2	3		2
	kramarze									
	szynkarze									
	tabacznicy			1						
	olejnicy									
	piekarze									
Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności	piwowarzy			1						
	rybacy									
	rzeźnicy	2			1		1		1	
	winnicy									
	młynarze		1	7	7	7	6	1	2	2

W badanym okresie zarejestrowano 41 różnych zawodów. Najliczniej występującą grupą zawodową byli młynarze (16%), kowale (11%), garbarze (6%), szewcy (8%) i rzeźnicy (6%), lecz nie wszyscy byli notowani w każdym inwentarzu¹⁹. Niektóre profesje były wykonywane wyłącznie przez ludność żydowską, byli to: arendarze, cymbaliści, muzykanci, cyrulicy, kantorzy, kramarze (kramnicy), szkolnicy²⁰ i złotnicy. Przewaga rzemieślników żydowskich jest widoczna wśród krawców (10/17)²¹, kuźnierzy (11/18), rzeźników (21/24) i tabaczników (8/10). Około 30% wszystkich rzemieślników stanowili Żydzi, natomiast Żydów czynnych zawodowo było tylko kilka procent. Podobną sytuację można zaobserwować w innych miastach i miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jak ustaliła Maria Cieśla, rzemieślnicy w Słucku w 1750 r. stanowili 6% populacji żydowskiej i zajmowali się głównie rzeźnictwem (rytualnym) i krawiectwem²². Co się tyczy dzierżawy karczem, również pod tym względem Sławatycze były typową miejscowością – trudniła się tym głównie ludność żydowska²³. Odsetek ludności (ogółem) wykonującej jakąś profesję nie przekraczał 3%; rzemiosło i inne profesje były jedynie dodatkowym źródłem utrzymania²⁴.

¹⁹ W nawiasach podano uśredniony, procentowy udział kilku najliczniej spotykanych w inwentarzach zawodów.

²⁰ Szkolnik – zwany też szamesem. Pełnił funkcję odźwiernego, sługi czy woźnego w synagodze. W czasach I Rzeczypospolitej, będąc reprezentantem gminy, informował o decyzjach władz (gminy), odpowiadał za przekazywanie pozwów sądowych; <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=14808> (dostęp: 27.01.2020).

²¹ W nawiasach podano ogólną liczbę przedstawicieli danego zawodu w badanym okresie; pierwsza liczba – Żydzi, druga liczba – ogółem.

²² M. Cieśla, *Kupcy, arendarze i rzemieślnicy: różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w.*, Warszawa 2018, s. 219–220. Powszechnymi profesjami wśród ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach Wielkiego Księstwa byli także cyrulicy (lekarze) oraz złotnicy; *ibidem*, s. 221.

²³ *Ibidem*, s. 85. Badaczka wskazuje ponadto, że np. w Słucku w 1683 r. propinacją zajmowało się ok. 25% czynnych zawodowo Żydów; *ibidem*, s. 82.

²⁴ Przeliczając liczbę osób czynnych zawodowo na liczbę dymów (właścicieli posesji), otrzymujemy średnio 10% mieszkańców wykonujących jakiś zawód. Taką metodę przyjął m.in. Aleksander Prudnikow, na tej podstawie wyliczył on, że w miasteczkach kościelnych na terenie Białorusi odsetek rzemieślników wahał się od 17% do nawet 50% ogółu mieszkańców; zob. A. Prudnikaŭ, *Asablivasci arganizacyi i razviciâ ramesnaj vytvorčasci ŭ katalickich garadah i mâstèckah Belarusi ŭ sârêdzine XVII–XVIII st.*, „Vesnik

Urzędy miejskie poświadczano dość rzadko, głównie w drugiej połowie XVIII stulecia.

Zawody odnotowywane przez lustratorów można podzielić na osiem grup; były to: zawody związane ze szkolnictwem, urzędy (miejskie i inne), posługi związane z działalnością wspólnot religijnych, handel/dzierżawa, pozyskiwanie i przetwórstwo żywności, obróbka materiałów, usługi i roźrywka. Najliczniej występowała rzemieślnicy zajmujący się obróbką materiałów. Inwentarze nie informują o istnieniu cechów rzemieślniczych; grupa ta była również najbardziej zróżnicowana pod względem branż.

W strukturze zawodowej ludności Sławatycz przeważały profesje związane z pozyskiwaniem i przetwórstwem żywności (24%) oraz z obróbką materiałów (45%). Pozostałe aktywności nie odgrywały tak dużej roli. Podobne proporcje zauważamy w pozostałych dawnych ośrodkach miejskich zachodniej części powiatu brzeskolitewskiego²⁵ czy też w miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie np. ok. 20% rzemieślników pracowało w branży spożywczej²⁶. Jednak uwagę zwraca znikomy udział specjalności spożywczych – szczególnie piekarzy czy piwowarów – w źródłach znajdujemy tylko pojedynczych rzemieślników. Piekarstwo oraz browarnictwo odgrywało istotną rolę w gospodarce miejskiej.

BDU” 2016, t. 3, nr 1 [A. Пруднікаў, *Асаблівасці арганізацыі і развіцця рамеснай вытворчасці ў каталіцкіх гарадах і мястэчках Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст.*, „Веснік БДУ” 2016, с. 3, № 1], [s.p.].

²⁵ Chodzi o miasta: Hannę, Janów Podlaski, Kodeń, Łomazy, Piszczac, Różankę oraz Wołyń. Należy zastrzec, że większość inwentarzy/lustracji/rewizji, jakie autor niniejszego artykułu poddał analizie, dotyczy Sławatycz.

²⁶ S. Alexandrowicz, *Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do połowy XVII w.)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia” 1964, z. 6, s. 34.

Tabela 3. Grupy zawodów wśród ludności Sławatycz na podstawie inwentarzy między 1656 a 1765 r.

Edukacja	Urzędy	Posługi związane z działalnością wspólnot religijnych	Handel/dzierżawa	Pozyskiwanie i przetwórstwo żywności	Obróbka materiałów	Usługi	Rozrywka
Bakalarze*	wójt	kantorzy*	arendarze*	olejnicy	stolarze	cyrulicy	figlarze*
	burmistrz	szkolnicy*	kramarze*	piekarze	bednarze	stadnicy	muzykanci*
	ławnicy		szynkarze*	piwowarzy	szkutnicy	pastarze	bębennicy*
	radni ^a		tabacznicy	rybacy	kowale	myśliwi	cymbaliści*
	pisarze			rzeźnicy**	kotlarze	gończarze ^b	skrzypkowicze*
	urzędowi			winnicy	złotnicy**		
				młynarze	garbarze		
					kuśnierze**		
					rymarze		
					szewcy		
					tkacze		
					sukiennicy		
					krawcy**		

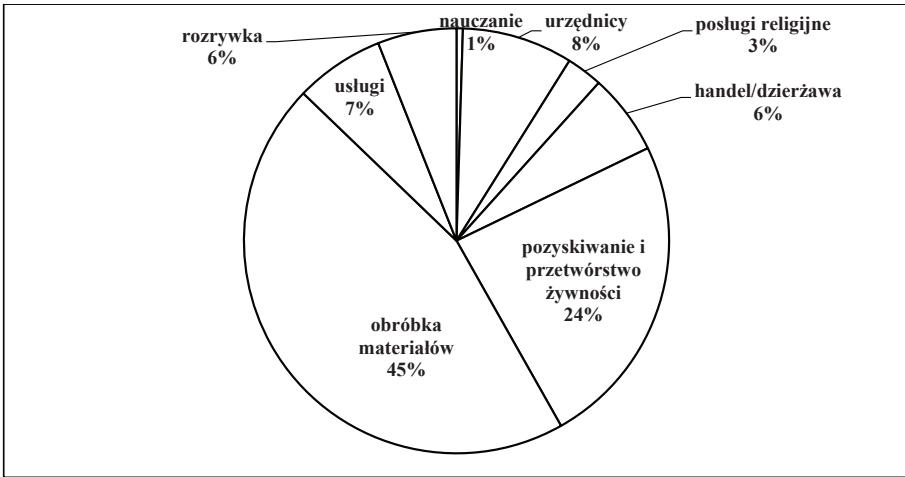
* Profesje wykonywane wyłącznie przez ludność żydowską.

** Profesje „uspółdzielone” przez ludność żydowską i chrześcijańską.

^a Zamienne stosowano termin „ratmani”.

^b Gończarz – myśliwy wykorzystujący psy do polowań, <https://sjp.pwn.pl/doroszeuski/1go%25%84czarz> (dostęp: 17.09.2021). Trzeba zastrzec, że mogło również chodzić o gonciarza, jednak na podstawie zapisu źródłowego nie jesteśmy w stanie tego ustalić.

Grubszą linią w kolumnie „Obróbka materiałów” oddzielono poszczególne branże.



Wykres 3. Procentowy skład grup zawodowych w Sławatyczach na podstawie inwentarzy/rewizji

Przedstawiciele zawodów zamieszkiwali na ogół Rynek, ulice Brzeską i Chełmską. Liczbę przedstawicieli zawodów na ulicach ukazuje tabela 4.

Tabela 4. Liczba przedstawicieli zawodów odnotowywanych na poszczególnych ulicach w Sławatyczach w świetle inwentarzy między 1656 a 1765 r.

Ulica	1656	1679	1685	1693	1718	1723	1726	1728	1736	1737	1738	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1764	1765
Rynek	9	3	4	2	5	5	5	3	3	2	7	2	4	2	0	3	5	5	4
Place uliczne żydowskie	2				11	9	8	7	3	5	4								
Chetmska	5	10	8	6	8	3	4	5	10	9	7	5	4	7	11	12	5	14	9
Folwarkowa	2	4	4	4	2		0		5	2	0							0	
Przedzámce od Pola Pie-rzeia	3	6	3	4															
Brzeska		4	8	2	1	4	3	1	5	7	6	15	9	2	21	16	17	13	11
Podzámce		2		7	2		1												
Zagony lud(?)		0																	
Ludzie co na morgach za Bugiem				0															
Zaułek z miasta idący w pole															2	0	0		
Razem	21	29	27	25	29	21	21	16	26	25	24	22	17		34	31	27	32	24

Puste rubryki – ulica nierejestrowana w danym roku.

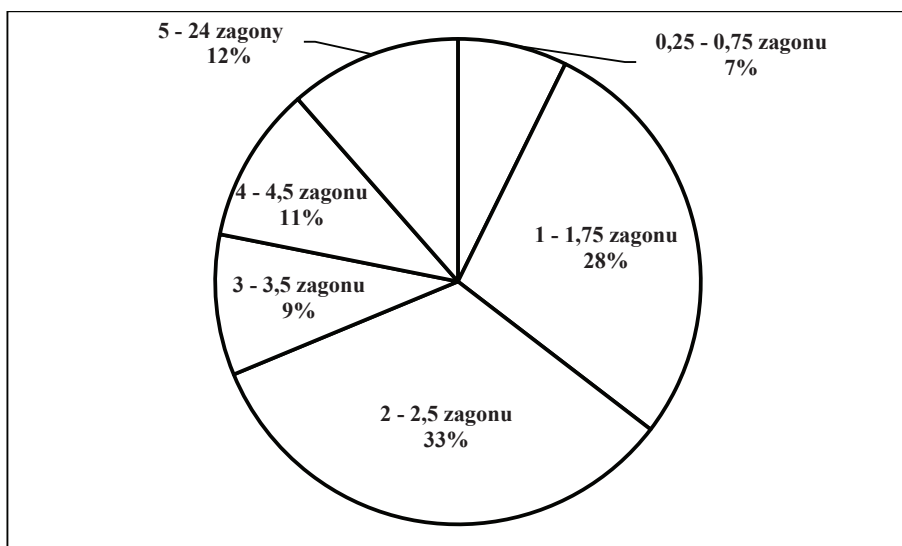
Rolnictwo

Głównym zajęciem większości mieszkańców Sławatycz było rolnictwo; świadczy o tym odsetek ludności użytkującej pola uprawne²⁷. W zależności od roku pola uprawne posiadało od 54% do nawet 80% mieszczan sławatyckich. Pola (zagony)²⁸ dzieliły się na płatne, wolne i puste. Wolne pola przysługiwały tutejszym parafiom – katolickiej i prawosławnej/unickiej, szlachcie, a także części mieszczan (niektórym kowalom oraz nowo budującym się)²⁹. Otrzymywali oni pola różnej wielkości, od 0,25 do 24 zagonów, przy czym pola po 12 i więcej zagonów należały do wolnych. Najwięcej było pól jedno- i dwuzagonowych, równie licznie występowały pola od 1,5 do 4 zagonów. Od 1718 do 1728 r. zauważalne jest znaczne rozdrobnienie wielkości nadziałów pól, w następnych latach pola o wielkości od 6,75 do 10,5 zagonu już nie występowały. Pola o powierzchni od 12 do 24 zagonów przysługiwały szlachcie, tutejszemu kościołowi i cerkwi. Przy nazwiskach szlachciców widnieje czasami dopisek „za konsensem” lub „za prawem”.

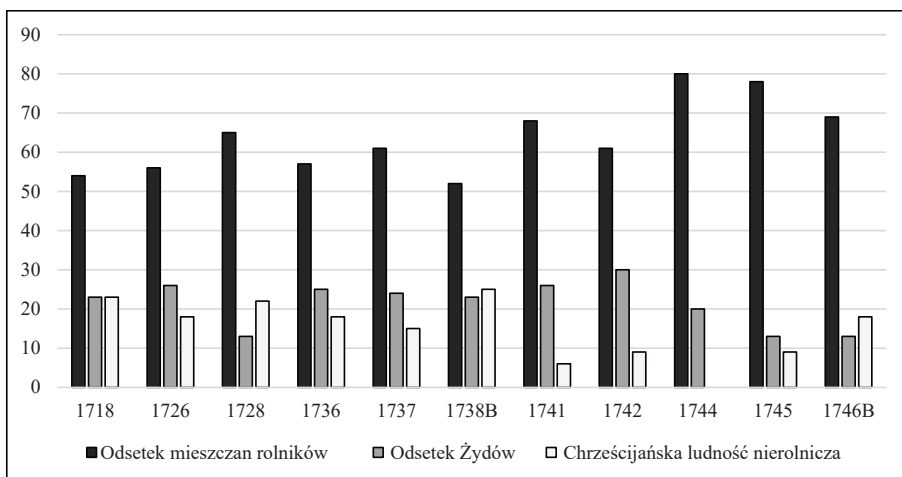
²⁷ Pola (zagony) były odnotowywane od 1718 do 1746 r.

²⁸ Powierzchnia jednego zagonu jest trudna do ustalenia; jako definicję podaje się na ogół: „wąski pas zaoranej ziemi, umowna liczba skib ograniczonych głębszymi bruzdami”; *Zagon*, w: *Słownik staropolski*, t. 11, z. 1: *Z – Zagumnie*, red. S. Urbańczyk, Kraków 1995, s. 75.

²⁹ Mimo istnienia parafii protestanckiej inwentarze/rewizje nie notują działek przysługujących zborowi.



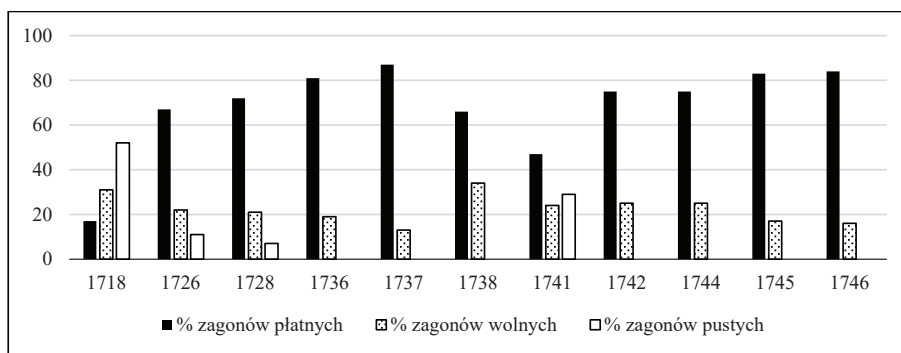
Wykres 4. Skład procentowy poszczególnych wielkości pól w Sławatyczach na podstawie inwentarzy/rewizji



Wykres 5. Odsetek mieszczan rolników, Żydów oraz chrześcijańskiej ludności nierolniczej w Sławatyczach na podstawie inwentarzy/rewizji

Od 1718 do 1728 r. odsetek mieszczan rolników utrzymywał się na równym poziomie, potem da się zauważyć chwilowy jego wzrost i spadek. Od 1741 do 1744 r. widoczny jest ponowny wzrost, po czym procent właścicieli pól zaczął spadać, co mogło być spowodowane zubożeniem mieszczan. Z rolnictwa utrzymywało się od 54% do 80% mieszczan.

Stosunek między polami płatnymi a wolnymi i pustymi w ciągu kilkunastu lat ulegał zmianom, co przedstawiono na wykresie 6.



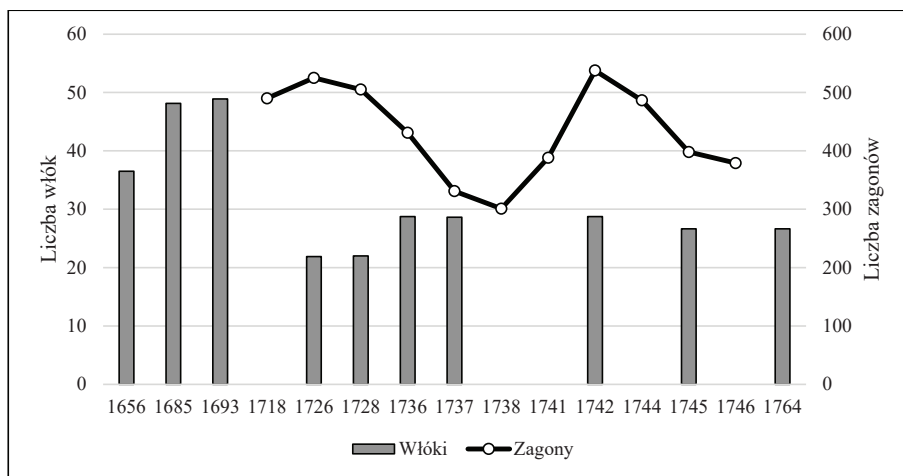
Wykres 6. Stosunek procentowy pól płatnych, wolnych i pustych w Sławatyczach na podstawie inwentarzy/rewizji w latach 1718–1746

W 1737 i 1738 r. do zagonów wolnych wliczały się włóki wygonowe.

W 1718 r. inwentarze odnotowują zaledwie 17% płatnych zagonów, 31% zagonów wolnych i ponad 50% zagonów pustych. W ciągu ośmiu lat stosunki ilościowe poważnie się zmieniły, zagony płatne stanowiły już bowiem 67%; od 1726 do 1737 r. odsetek płatnych zagonów zaczął wzrastać, by od 1738 do 1741 r. gwałtownie spadać (mogło to być spowodowane wcześniej wspomnianą wybiórczością danych). W 1741 r. zarejestrowano także 29% pustych zagonów. W latach 1742–1744 zagonów płatnych było po 75%, a w kolejnych dwóch latach 83% i 84%. Tak znaczna część pustych zagonów mogła być skutkiem zniszczeń wojny północnej (1700–1721).

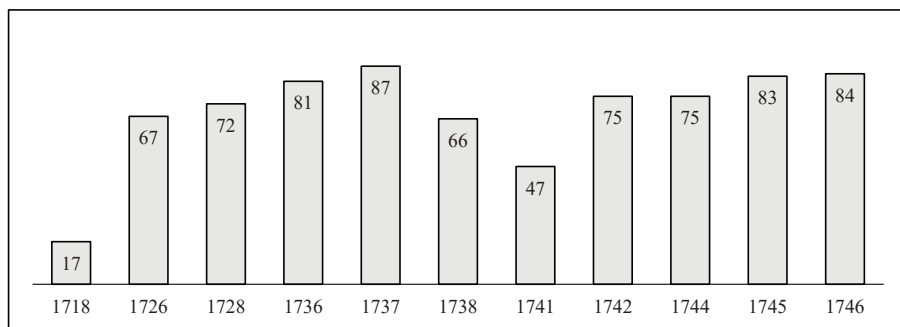
Pewnych trudności interpretacyjnych nastęrcza fakt, że urzędnicy sporządzający inwentaryzację ogólną powierzchnię pól podawali we włókach³⁰, natomiast wielkość poszczególnych gruntów rolnych już w zagonach. Ponadto liczba włók nie odpowiadała proporcjonalnie liczbie zagonów; nie wiemy, jakimi kryteriami kierowali się lustratorzy. Zastanawia również tak znaczny spadek liczby włók w latach 20. XVIII stulecia (ok. 22 włók) w porównaniu ze schyłkiem XVII stulecia (prawie 80 włók). Czy wynikało to z odjęcia mieszczanom włók, czy nie lustrowano wszystkich? Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie.

Liczba pól (zagonów) odnotowanych w źródłach wahała się między 301 a 537,75 zagonu; najwięcej zagonów odnotowano w 1742 r., a najmniej w 1738 r. Od 1726 do 1738 r. obserwuje się stopniowy spadek liczby pól, potem zaś do 1742 r. wzrost i znowu spadek.



Wykres 7. Porównanie liczby zagonów i liczby włók w Sławatyczach w świetle inwentarzy między 1656 a 1764 r.

³⁰ Włoka litewska liczyła ok. 21,72 ha i dzieliła się na 30 morgów; zob. E. Stamm, *Staropolskie miary*, t. 1: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938, s. 50–51.

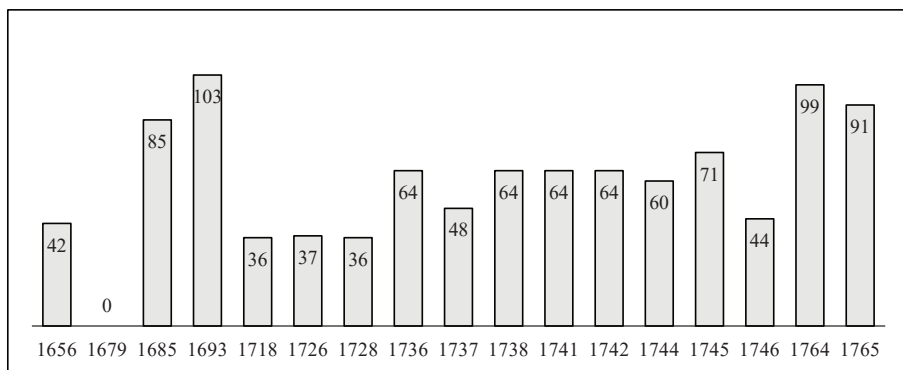


Wykres 8. Odsetek zagonów płatnych Sławatycz w świetle inwentarzy między 1718 a 1746 r.

Folwarki

Część mieszczan posiadała ponadto folwarki. W klasycznym rozumieniu folwarkiem nazywamy wielkie gospodarstwo rolno-hodowlane, nastawione zwykle na sprzedaż swojej produkcji, wykorzystujące pracę chłopów pańszczyźnianych. W XVIII stuleciu, w wyniku kryzysu spowodowanego wojnami, przeprowadzono reformę polegającą na zamianie pańszczyzny na czynsz i parcelację gruntów³¹. Tak jak w przypadku pól (zagonów), ich liczba się zmieniała. Były one odnotowywane od 1656 do 1765 r. (z wyjątkiem 1679 r.). Odsetek ludności (właściciele ogółem, w tym działki puste) posiadającej folwarki wynosił od 2% do 5%, jednak nie we wszystkich inwentarzach podawano listę właścicieli folwarków. Niestety lustratorzy nie precyzowali wielkości podstawowej, tzn. powierzchni jednego folwarku.

³¹ M. Kamler, *Folwark*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1: A–N, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 173–176. Niemożliwa jest do ustalenia wielkość folwarku pańskiego; inwentarze/rewizje milczą na ten temat. O folwarkach użytkowanych przez mieszczan Białej (Podlaskiej), będącej w posiadaniu Radziwiłłów, wspomina Jerzy Flisiński, *Biała na Podlasiu. Dzieje miasta i okolic do 1795 r.*, Biała Podlaska 2009, s. 64.

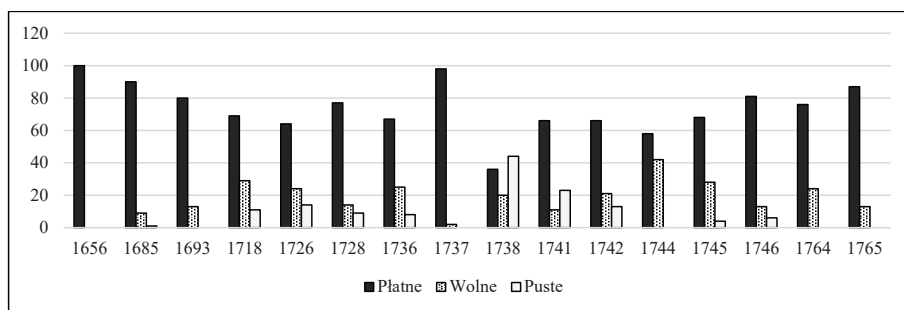


Wykres 9. Liczba folwarków ogółem w Sławatyczach w świetle inwentarzy między 1656 a 1765 r.

Liczba folwarków wahała się od 36 do 103. W latach 1685–1693 oraz w 1764 r. odnotowano najwyższą liczbę folwarków, od 1718 do 1728 r. i od 1736 do 1742 r. ich liczba utrzymywała się zaś na równym poziomie. W 1764 r. liczba ta osiągnęła stan porównywalny z 1693 r. Średnia liczba folwarków w badanym okresie wynosiła 58.

Zmianom ulegał również stosunek między folwarkami płatnymi, wolnymi i pustymi. Z wyjątkiem 1738 r. (gdy większość stanowiły folwarki puste) folwarki płatne przeważały, choć ich odsetek się zmieniał. Od 1685 do 1726 r. procent płatnych folwarków spadał, w 1728 r. nieco zaś wzrósł, by osiem lat później znowu spaść. W 1737 r. osiągnął najwyższy poziom, sięgający prawie 100%. Średni procent folwarków płatnych wahał się w granicach 71%.

Obok folwarków płatnych istniały także wolne (przysługujące parafiom katolickiej i unickiej, wójtowi i mieszkającej w Sławatyczach szlachcie). Występowały one w każdym inwentarzu; ich odsetek wahał się między 2% a 42%. Stosunkowo najwięcej wolnych folwarków zarejestrowano w 1744 r., przy tym bez udziału folwarków pustych, a najmniej w 1737 r. Oprócz 1738 i 1741 r. więcej było folwarków wolnych niż pustych. Stosunki procentowe ukazuje wykres 10.



Wykres 10. Stosunek procentowy folwarków płatnych, wolnych i pustych w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

W inwentarzu z 1656 r. nie dzielono folwarków na płatne, wolne i puste.

Na podstawie części inwentarzy, w których znajdował się spis właścicieli folwarków, można stwierdzić, że wielkość nadziałów mieściła się między 0,13 a 11 folwarkami, natomiast większość nadziałów wynosiła po 0,5 i 1 folwarku.

W 1693 r. zauważa się znaczne rozdrobnienie pod względem wielkości nadziałów; w kolejnych latach różnicowanie to zaczęło się zmniejszać. Większe nadziały (6 i więcej) należały na ogół do szlachty, jednak zdarzało się, że zwykli mieszczanie dysponowali większymi folwarkami. W zależności od danego roku nadział plebański czy cerkiewny wahał się od 1 do 3 folwarków, przy czym folwarki cerkiewne notuje się w 1718 (3 folwarki), 1728 (2 folwarki), 1744 (2 folwarki) i 1746 r. (1 folwark), a kościelne tylko w 1744 (2 folwarki), 1745 (1 folwark) i 1746 r. (3 folwarki).

Dochody z miasta

Na koniec inwentarza sporządzano zestawienie dochodów, jakie przynosiło właścicielom miasto. Na prowent składało się wiele elementów. Właściciele czerpali dochody od mieszkańców z tytułu posiadanych przez mieszczan działek mieszkalnych, pól, folwarków. Do opłat zobowiązani byli także rybacy „za wolne łowienie ryb”, młynarze oraz Żydzi za szarwarki. W dwóch

inwentarzach, z 1685 i 1693 r., opłatami za użytkowanie placów, folwarków i spichlerza obciążonych było ponadto trzech szlachciców.

Oprócz pieniędzy mieszczanie musieli również oddawać na dwór pański kury oraz określoną ilość owsa i „połowę miodu”. Byli też obciążeni określonymi pracami na rzecz właściciela miasta. W niemalże każdym inwentarzu podawano wysokość opłat, co przedstawia tabela 5.

Wysokość czynszów w końcu XVII w. była znacząco niższa niż w XVIII w., szczególnie widać to w przypadku opłat za place rynkowe i uliczne oraz za folwarki czy za łowienie ryb. Od 1718 do 1746 r. opłaty nie podlegały większym zmianom. Duże zmiany zaszły natomiast w 1764 r., gdy czynsze z działek mieszkalnych zostały znacząco obniżone³².

Żydzi płacili wyższy czynsz za działki mieszkalne (oprócz końca XVII w. i 1764 r., kiedy stawka czynszu dla Żydów i chrześcijan była jednakowa); na Rynku był on dwukrotnie wyższy niż czynsz płacony przez chrześcijan, a na ulicach o ok. 25%. Uiszczali oni ponadto specjalną opłatę (ryczałt), będącą równowartością 1,5 funta (0,68 kg) szafranu, 1,5 kamienia (9,53 kg) pieprzu, 6 kamieni (38,1 kg) łoju topionego, 6 nówek baranich „śledziowych”, co wynosiło łącznie 100 zł. Zwolnieni oni byli od prac przy szarwarkach, za co musieli płacić „bez żadnych wymówek” od 300 zł do 500 zł. Trzeba podkreślić, że Żydzi przynosili właścicielom najwięcej dochodów; suma czynszu płaconego przez nich stanowiła ok. 30–40% całego procentu rocznego. Niezależnie od wielkości populacji żydowskiej wysokość „opłaty od Żydów” się nie zmieniała.

Całkowity dochód Sławatycz w poszczególnych latach ilustruje wykres 11.

³² Na temat powinności mieszczan sławatyckich na tle miast Rzeczypospolitej zob. A. Panasiuk, *On the border of Lithuania and the Crown. The town and its owner: Sławatycze in the light of economical inventories/revisions (17th–18th centuries) against the background of selected Polish towns*, w: *Pogranicza. Miasto – Wieś – Religijność*, red. L. Wojciechowski, Lublin 2020, s. 15–42. O powinnościach mieszczan Orli i Tykocina zob. M. Sierba, *Powinności mieszkańców radziwiłłowskiej Orli w latach 1614–1695*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2017, t. 40, z. 1, s. 32–48; idem, *Powinności mieszczan tykocińskich według inwentarza z 1701 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, t. 15, z. 1, s. 229–247.

Tabela 5. Zestawienie wysokości czynszu w Sławatyczach w świetle inwentarzy między 1656 a 1765 r.

Czynsz	1656	1679	1685	1693	1718	1736	1737	1738	1741	1742	1745	1746	1764	1765
Z placu rynkowego chrześcija- nianie	1,5	1	1 zł 22,5 gr ^a	1 zł 22,5 gr ^a	6 zł 20 gr	6 zł 20 gr	6 zł 20 gr	6	6		6	6	1 zł 15 gr	22 gr ^d
Z placu rynkowego Żydzi	1,5	1	1 zł 22,5 gr ^a	1 zł 22,5 gr ^a	8	8	8	8	8	8	8	9 ^c	1 zł 15 gr	1 zł 15 gr
Z placu ulicznego chrześcija- nianie	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1
Z placu ulicznego Żydzi	1	1	1	1	4	4	4	4	4	4	4	4	1	1
Z włóki	12	16	16	22 ^b	22	22	22	22	22	24	22	22	16	
Z folwarku	10 gr?	10 gr	10 gr	10 gr	2	2	2	2	2	2	2	2	10 gr	10 gr
Od Żydów		300	300	300	500	500	500	500	500	500	500	500	500	
Rybacy sławatycy ogółem	15	rylko w na- turze	16	24	100	100	100	100	100	100	100	100	129	
Z młynów		44	60 ^e	24	50	50	50	50	50	50	50	50	50	

^a „Puhalara szelężną monetą”.

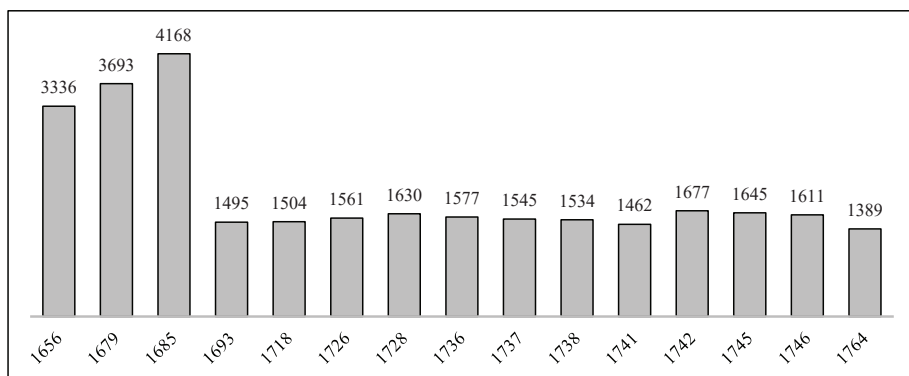
^b Do sumy tej należał łącznych „szdawnych czasów pieniędzy a nie łączniemi biorą”.

^c Wartość niepewna, fragment tekstu nieczytelny.

^d 22 gr i 1,5 szeląga.

^e Ogółem czynszu.

Wartości czynszu wyrażono w złotych (o ile nie wskazano inaczej). Z powodu braku danych w zestawieniu pominięto lata 1726, 1728 i 1744.
Puste rubryki oznaczają brak danych.



Wykres 11. Wysokość procentu rocznego Sławatycz w poszczególnych latach w świetle inwentarzy między 1656 a 1764 r.

W zestawieniu brak wysokości procentu za 1744 r. (nieodnotowywany przez lustratorów). Wysokość procentu wyrażono w złotych, z pominięciem wartości groszowych.

Oprócz trzech pierwszych lat wysokość procentu rocznego wahała się między 1389 zł a 1677 zł. Wysokość dochodu ze Sławatycz nie podlegała znaczącym zmianom, choć od 1742 do 1746 r. widać pewien wzrost. Tak znaczny spadek dochodu od 1693 r. wynikał z nieuwzględniania od tego roku zysku z arend (stanowił on ok. 60% całego zysku).

Jak wspomniano, poza pieniędzmi mieszkańcy musieli oddawać określoną liczbę beczek zboża („owśa polesnego”) i kur; z każdego dymu pobierano po dwie kury, po jednym „ośmiorniku [ośminie]³³ owśa polesnego” (z wyjątkiem 1764 r., kiedy pobierano po jednej kurze i 1,33 ośminy [pół szanku] owśa)³⁴.

³³ Ośmina – $\frac{1}{8}$ beczki (ok. 34 l). W okresie staropolskim jedna beczka liczyła 72 garnce, co daje ok. 271 l; zob. *Beczka*, w: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1958, s. 137–138; *Ośmina*, w: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1958, s. 312; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii. Od schyłku IV do końca XVIII w.*, Warszawa 1976, s. 155–157.

³⁴ Podobne opłaty, w świetle inwentarza z 1623 r., ponosili mieszkańcy białoruskiego miasteczka Wiążyżcza (białor. Вяжышча); z każdej włóki płacono po 10 zł, oddawano po pół beczki żyta, „ośminę” beczki i żyta, dwie kury, 10 jajek; A. Prudnikaŭ,

Tabela 6. Wielkość daniny naturalnej ogółem od mieszkańców Sławatycz w świetle inwentarzy między 1679 a 1764 r.

Rok	Owsa polesnego		Kur polesnych	Szacunkowa liczba dymów
	Beczek	Szanków		
1679	0	0	0	
1685	0	0	0	
1693	17,5	0	280	140
1718	11	0	178	89
1726	12	65	194	97
1728	13	88	222	111
1736	14	13	226	113
1737	13	38	214	107
1738	13	5	216	108
1741	14	10	226	113
1742	14	10	226	113
1745	13,5	0	216	108
1746	13	2	216	108
1764	16	4	132	132

Daninę naturalną zaczęto pobierać od mieszkańców Sławatycz dopiero w 1693 r.; wcześniejsze inwentarze nie rejestrują owsa ani kur. Z każdego dymu pobierano po dwie kury.

W świetle danych z inwentarzy można stwierdzić, że szacunkowa liczba dymów wahała się od 89 do 140. Jednak trzeba zaznaczyć, że inwentarz

Arganizacyâ sel'skaj gaspadarki i razviccë promyslaŭ u katalickih mâstèckah na terytoryi Belarusi ŭ sârèdzine XVII–XVIII st., „Studia Historica Europae Orientalis. Issledovaniâ po istorii vostočnoj Evropy” 2018, t. 11 [A. Пруднікаў, *Арганізацыя сельскай гаспадаркі і развіццё промыслаў у каталіцкіх мястэчках на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XVII–XVIII ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы” 2018, Вып. 11], s. 175; zob. także: ibidem, tabela 1, s. 180, gdzie uczony zestawiał wysokość opłat i czynszu w naturze z tytułu posiadanych wólk. W Białej (Podlaskiej) mieszczanie uiszczali co roku podatek na rzecz rozbudowy miasta; podlegały mu wszystkie domy. Podatkiem na rzecz utrzymania grobel obłożeni byli Żydzi – posiadający domy (magazyny), w których przechowywali swoje towary, płacili po 6 gr; J. Flisiński, op. cit., s. 64–66.

z 1764 r. (sygn. 3894) podaje liczbę dymów chrześcijańskich 141, natomiast żydowskich 44, dlatego należy zachować ostrożność wobec tak uzyskiwanych wyników. Ponadto wcześniejsze inwentarze nie informują o liczbie dymów zarówno chrześcijańskich, jak i żydowskich. Do daniny w naturze należał również miód, którego połowę oddawano na dwór.

W omawianych inwentarzach precyzowano wymiar prac, jakie musieli wykonywać mieszczanie na rzecz dworu właściciela. Byli oni zobowiązani do pracy w żniwa trzy dni w tygodniu, a także do dwóch dni pracy „sprzężajem” od 23 kwietnia do 11 listopada, natomiast drugie pół roku raz w tygodniu w razie potrzeby. Prócz tego byli zobowiązani dostarczać materiały do grobel młynarskich, naprawiać drogi i zapewniać podwoły, do pracy przy szarwarkach wzywano ich zaś w razie potrzeby.

Określone powinności mieli również mieszkający tam młynarze. Swoją pracę musieli wykonywać cztery dni w tygodniu; poza tym musieli własnym kosztem wybudować „węgorze”, a węgorze miały być przekazywane na zamek biański³⁵. Musieli też dbać o młyny, na których potrzeby miał być przeznaczany trzeci grosz odprowadzany do arendarza. Co roku z każdego młyňa płacono na rzecz właściciela miasta 50 zł.

Inwentarz z 1736 r. informuje, że w Sławatyczach funkcjonowały cztery młyny: pierwszy młyn „stary”, drugi młyn „dobry, tylko skrzynia zła”, trzeci młyn „nowy, zbudowany teraz”, czwarty młyn „stary, zły”³⁶.

Rozdział działek

Urzednicy sporządzający inwentarze przy nazwiskach właścicieli działek odnotowywali wielkość działki. Dzielily się one na trzy rodzaje: płatne, wolne i puste³⁷. Zdarzało się, że jeden właściciel posiadał zarówno dział-

³⁵ W opisie powinności z 1741 r. znajduje się informacja, że „[...] teraz, jako przed tym, po kopie węgorzów nie dają” oraz „[...] kontraktowo dawnych arendowanych trzecia miarka iść powinna excepto słodów, od których iść ma na nich dwanaście 12 groszy”, AR XXV, 3796, k. 88.

³⁶ AR XXV, 3792, k. 42.

³⁷ Bardzo często puste place przeznaczano na ogrody czy nawet pola orne; A. Prudnikař, *Arganizacyã sel'skaj gspadarki...*, s. 175.

ki płatne, jak i puste, a także rzadziej działki wolne. Na określenie wielkości działki posługiwano się terminem „plac”, lecz bez oznaczenia wielkości jednego placu; bardzo możliwe, że plac oznaczał jakąś miarę powierzchni; z XVI stulecia nie dysponujemy inwentarzami, dlatego nie jesteśmy w stanie tego sprawdzić³⁸.

W analizowanych inwentarzach od 1656 do 1765 r. występuje, jak wspomniano, łącznie 10 nazw ulic³⁹, lecz ze względu na częstotliwość występowania porównano jedynie Rynek, ulicę Chełmską, Folwarkową i place uliczne żydowskie.

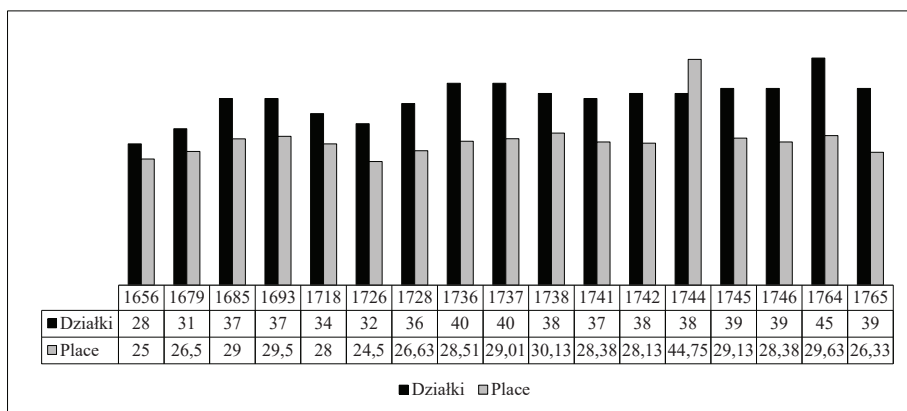
Rynek

Rynek, jak wspomniano, miał kształt prostokąta. Liczba działek rynkowych wahała się między 31 a 45. Najliczniej występowały działki po 0,5 i 1 placu; odnotowuje się je we wszystkich inwentarzach, podobnie działki po 1,5 placu. Działki po $\frac{1}{8}$ placu, $\frac{1}{4}$ placu, $\frac{3}{4}$ placu, $1\frac{3}{4}$ placu oraz od 2 do 3 placów występowały dość rzadko, i to w pewnych odstępach czasu.

Porównując całkowitą liczbę działek i placów na Rynku, można dostrzec, że oprócz 1744 r. liczba placów była wyższa niż liczba działek oraz że obie wartości ulegały zmianom równoległe. Średnia liczba działek rynkowych wynosiła 37, natomiast placów 29. Dzieląc średnią liczbę działek przez liczbę placów, uzyskano średnią wielkość działki wynoszącą 1,27 placu.

³⁸ Na przykład wielkość działki krakowskiej w średniowieczu wynosiła 35 × 70 łokci (ok. 20 × 40 m); A. Rogalanka, *O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu (próba rozpoznania problemu)*, w: *Początki i rozwój starego miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*, red. W. Błaszczuk, Warszawa–Poznań 1977, s. 351. W Poznaniu głębokość działki przyrynkowej wynosiła ok. 42 m, a działki ulicznej ok. 63 m; ibidem, s. 353. W średniowiecznych miastach Śląska działki miały z kolei wymiary 60 × 120 lub 60 × 240 stóp (18 × 36 m lub 18 × 72 m); C. Buśko, *Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1995, t. 43, z. 3, s. 345.

³⁹ Razem z placami ulicznymi żydowskimi.

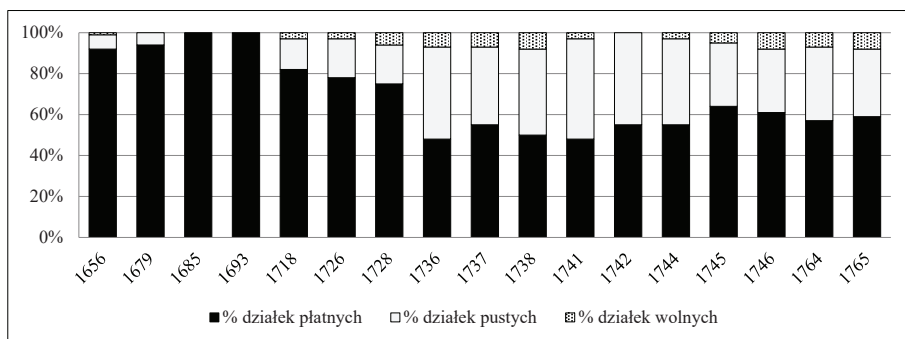


Wykres 12. Liczba działek i placów rynkowych w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

W zestawieniu wzięto pod uwagę wszystkie typy działek: płatne, wolne i puste.

Co się tyczy rozdziału działek płatnych, pustych i wolnych, to na podstawie danych z inwentarzy widać, że u schyłku XVII w. prawie wszystkie działki na Rynku były płatne, jedynie w 1679 r. działki puste stanowiły zaledwie 6%. Obserwuje się przybywanie pustych działek od XVIII w. i zmniejszanie się liczby działek płatnych. Działki wolne⁴⁰ nie stanowiły więcej niż 8% ogółu; były odnotowywane dopiero od 1718 r. Średni odsetek działek w badanym odcinku przedstawiał się następująco: działki płatne 69%, działki puste 27% i działki wolne 4%.

⁴⁰ Od opłat zwolnione były działki pod szkołę żydowską, dom rabina, szpital. W późniejszych latach od opłat zwalniano także osoby nowo budujące się. Pojawienie się tej kategorii w XVIII w. może świadczyć o pewnych planowych próbach poprawy stanu miasta. Trzeba podkreślić, że nie we wszystkich inwentarzach działki te figurowały jako wolne, były zaliczane wówczas do płatnych.



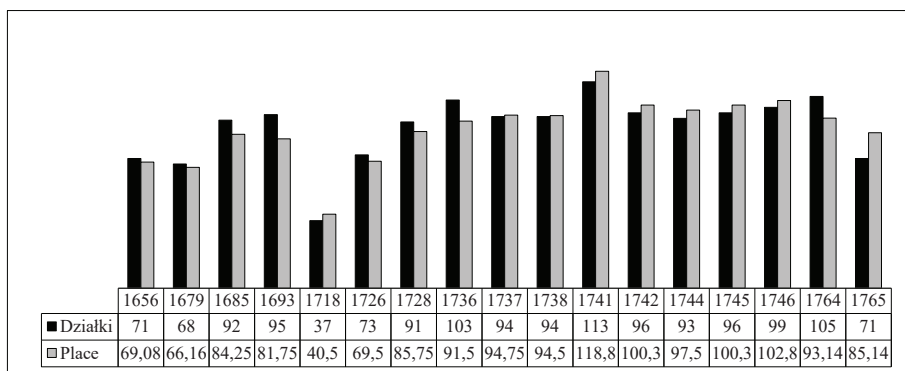
Wykres 13. Rozdział działek płatnych, pustych i wolnych na Rynku w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

Ulica Chełmska

Ulica ta była najdłuższą ulicą w Sławatyczach, zlokalizowaną na południe od Rynku. Najczęściej występującymi działkami były jedno- i dwuplacowe, odnotowuje się je we wszystkich inwentarzach; oprócz tego w każdym inwentarzu spotyka się działki półtoraplacowe. W niemalże każdym inwentarzu notowano działki po 0,75 placu, 1,25 placu, 2 place i 3 place. Od 1736 r. zaczęły się pojawiać działki po 0,25 placu oraz od 4,5 do nawet 9,25 placu, lecz ich odsetek nie przekraczał 10%. Działki powyżej 3 placów były na ogół wolne (należały do szlachty bądź wójta).

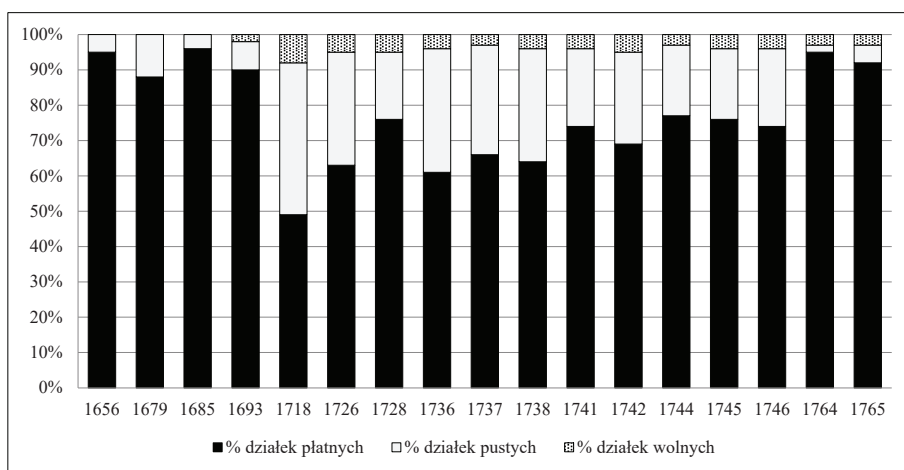
Pod koniec XVII w. nastąpił stopniowy rozwój przestrzenny tej ulicy, jednak w 1718 r. zarejestrowano gwałtowny spadek liczby działek. Od 1728 do 1736 r. zaczęło natomiast przybywać nowych działek; apogeum rozwoju przestrzennego ulica Chełmska osiągnęła w 1741 r.

Zestawiając ogólną liczbę działek i placów na ulicy Chełmskiej, można dostrzec, że do 1736 r. (wyjawszy 1718 r.) liczba działek była wyższa od liczby placów; od 1737 r. to liczba placów zaczęła przeważać. Średnia liczba działek wynosiła 89, a placów 87. Przeciętna działka liczyła z kolei jeden plac (wartość uzyskana w wyniku podzielenia średniej liczby działek przez place).



Wykres 14. Liczba działek i placów na ulicy Chełmskiej w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

Rozdział działek płatnych, wolnych i pustych wyglądał inaczej niż na Rynku. Z wyjątkiem 1718 r. większość działek była zamieszкана; najwyższy procent odnotowano w 1685 i 1764 r. Stosunek między działkami płatnymi a pustymi stale się zmieniał; pod koniec XVII w. i w 1764 oraz 1765 r. zdecydowanie przeważały działki płatne. Udział działek wolnych był niewielki, w zależności od roku wynosił od 2% do 8%; były one rejestrowane dopiero od 1693 r. Przeciętny odsetek działek płatnych wahał się w granicach 75%, pustych 21%, a wolnych 4%.

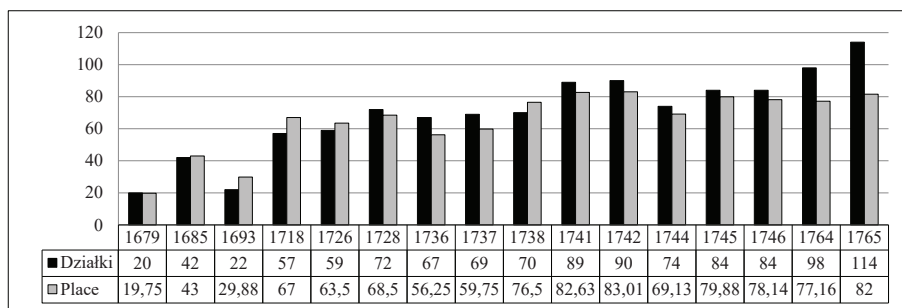


Wykres 15. Rozdział działek płatnych, pustych i wolnych na ulicy Chełmskiej w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

Ulica Brzeska

Ulicą drugą co do wielkości była ulica Brzeska, zlokalizowana na północ od Rynku. Tak jak na ulicy Chełmskiej, tak i tu najliczniejsze były działki po 0,5 i 1 placu. Ponadto w prawie każdym inwentarzu rejestrowano działki po 1,5 i 3 place, jednak nie były one zbyt liczne. Od 1738 r. widoczne jest pojawianie się nowych wielkości działek. Od 1718 r. można zaobserwować dynamiczny rozwój przestrzenny ulicy Brzeskiej, na co wskazuje liczba działek. O ile w końcu XVII w. liczba działek wahała się między 20 a 42, o tyle już w 1718 r. liczba ta wzrosła do 57 i stopniowo się zwiększała (z pewnymi wyjątkami). Ulica ta apogeum swojego rozwoju przestrzennego osiągnęła w 1764 r., gdy liczyła 98 działek.

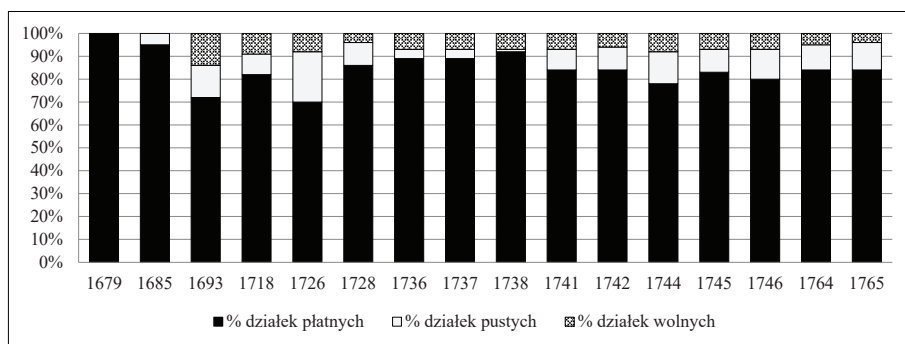
Do 1726 r. liczba placów była wyższa niż liczba działek, od 1728 r. zaś stosunki te się zmieniły (z wyjątkiem 1738 r.). Przeciętna liczba działek wynosiła 70, a placów 65.



Wykres 16. Liczba działek i placów na ulicy Brzeskiej w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1679 do 1765 r.

W 1656 r. ulica Brzeska nie była odnotowywana w inwentarzu.

Zdecydowanie mniej niż na ulicy Chełmskiej było działek pustych na ulicy Brzeskiej; działki płatne stanowiły tu od 70% do 100%. W 1679 r. wszystkie działki figurowały jako płatne, a w 1685 r. pojawiły się działki puste, których do 1726 r. przybywało (odsetek działek pustych wahał się między 4% a 22%); w tym roku odnotowano najniższy procent działek płatnych (70%). Od 1693 r. pojawiły się ponadto działki wolne, stanowiące wtedy (w 1693 r.) najwięcej, bo aż 14% ogółu; w pozostałych latach procent wolnych działek wahał się od 4% do 9%. Średni udział działek płatnych wynosił 85%, pustych 9%, a wolnych 6%.



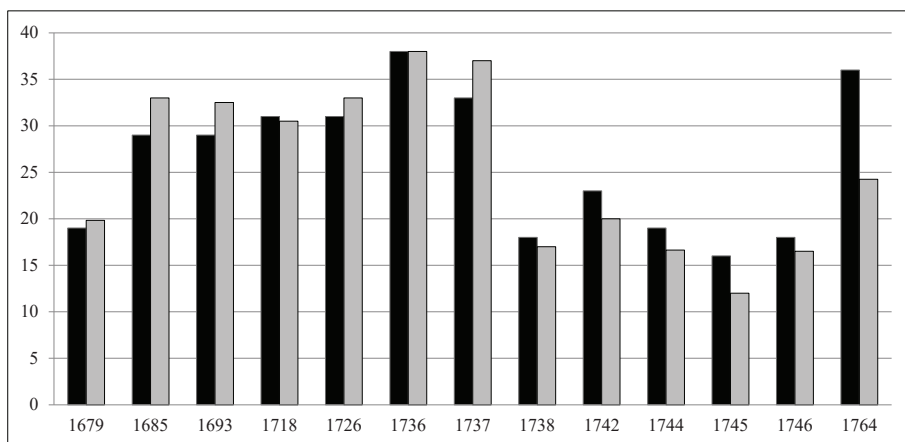
Wykres 17. Rozdział działek płatnych, pustych i wolnych na ulicy Brzeskiej w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1679 do 1765 r.

Ulica Folwarkowa

Ulicy Folwarkowej⁴¹ nie spisywano we wszystkich latach. Pod względem wielkości była ona najkrótsza. Prawdopodobnie była zlokalizowana na zachód (właściwie na północny zachód) od Rynku. Liczba działek oscylowała od 18 do 36, natomiast placów od 17 do 38, ich rozpiętość zaś od 0,13 do 6 placów.

Podobnie jak na ulicy Chełmskiej i Brzeskiej, tak i tu najliczniej występowały nadziały po 0,5 i 1 placu; rejestrowano je we wszystkich rocznikach. Działki po 2 place i więcej należały do rzadkości.

W świetle inwentarzy z końca XVII w. widać, że liczba placów przeważała nad liczbą działek, dopiero w 1718 r. stosunki te nieznacznie uległy zmianom. W kolejnym inwentarzu, z 1726 r., liczba placów ponownie przeważała. Wartości te wyrównały się 10 lat później, a w następnym roku znów było więcej placów. Od 1737 r. obserwuje się stopniowy wzrost liczby działek względem liczby placów; w 1764 r. liczba działek była wyższa o ok. 1/3.

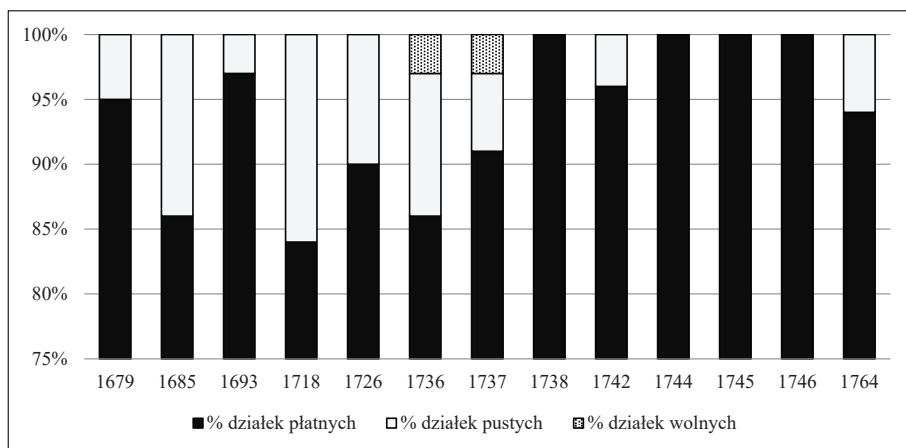


Wykres 18. Liczba działek i placów na ulicy Folwarkowej w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1679 do 1764 r.

1742, 1744, 1745, 1746 – występuje pod nazwą „Zaulek”.

⁴¹ Występowała także pod nazwą Pod Folwarkiem, Od Folwarków. W zestawieniu tej ulicy uwzględniono Zaulek; por. wyżej.

Pod względem liczby działek płatnych na ulicy Folwarkowej było ich najwięcej; stanowiły one od 84% do 100% ogółu. Działki wolne odnotowano tylko w 1736 i 1737 r. – należały one do kościoła parafialnego. Średni odsetek działek płatnych wynosił 94%, pustych 6%, a wolnych mniej niż 1%.

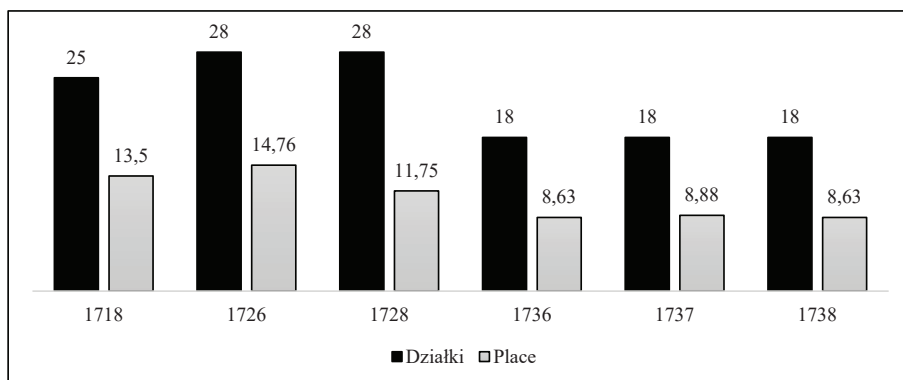


Wykres 19. Rozdział działek płatnych, pustych i wolnych na ulicy Folwarkowej w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1679 do 1764 r.

Place uliczne żydowskie

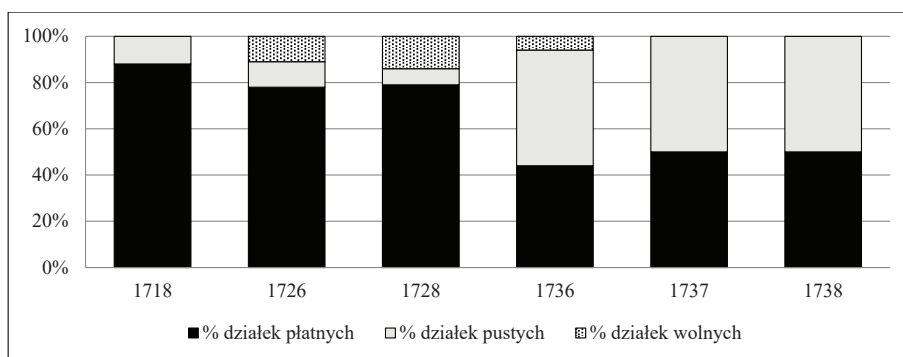
Place uliczne żydowskie lustratorzy wyodrębniali jedynie między 1718 a 1738 r., nie wskazując przy tym na konkretne ulice. Ludność żydowska, posiadająca działki na ulicach, na ogół otrzymywała mniejsze nadziały niż ludność chrześcijańska, najczęściej odnotowywano działki po 0,25 i 0,5 placu; większe nadziały należały do rzadkości (rozpiętość działek żydowskich wahała się od 0,13 do 1,13 placu).

Liczba działek żydowskich na ulicach była na ogół dwukrotnie wyższa niż liczba placów. Liczba działek mieściła się między 18 a 28. Przyczyną tego zjawiska mogło być rozdrobnienie, powstałe w wyniku dziedziczenia przez większą liczbę potomstwa.



Wykres 20. Liczba działek i placów żydowskich w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1718 do 1738 r.

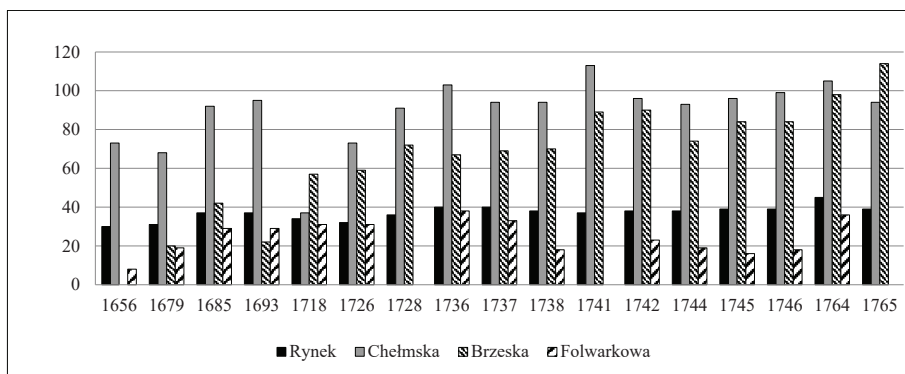
Między 1718 a 1728 r. większość działek żydowskich na ulicach była płatna; gwałtowna zmiana nastąpiła w 1736 r., gdy odsetek zamieszkałych działek spadł do 44%, a rok później wzrósł do 50%. Wolne działki żydowskie na ulicach zarejestrowano tylko od 1726 do 1736 r., a stanowiły one od 6% do 14%. Średni procent działek płatnych oscylował w granicach 65%, pustych 30%, a wolnych 5%.



Wykres 21. Rozdział działek płatnych, pustych i wolnych żydowskich w Sławatyczach w świetle inwentarzy od 1718 do 1738 r.

Liczba i położenie działek

Zestawienie danych ze wszystkich inwentarzy⁴² pozwala na ich porównanie i wyciągnięcie pewnych wniosków. Należy podkreślić, że liczba działek wzrastała bądź spadała nierównomiernie w każdej z ulic. Najmniejsze zmiany w liczbie działek zachodziły z oczywistych przyczyn w obrębie Rynku, gdzie dopiero w 1764 r. można zauważyć największą liczbę działek. Największe przeobrażenia zachodziły z kolei na ulicy Chełmskiej, szczególnie jest to widoczne w okresie od 1693 do 1741 r. Najmniejszą liczbę działek zarejestrowano w 1718 r. Od końca lat 70. XVII w. liczba działek na ulicach Chełmskiej i Brzeskiej stopniowo wzrastała, by w 1718 r. drastycznie spaść, jedynie na ulicy Folwarkowej można dostrzec wzrost. Między 1718 a 1736 r. ponownie zaczęło przybywać działek na ulicach i na Rynku, od 1736 do 1738 r. gwałtowny spadek liczby działek dostrzeżono z kolei na ulicy Folwarkowej. Pod względem średniej liczby działek największą ulicą była Chełmska, następnie Brzeska, Rynek i Folwarkowa⁴³.

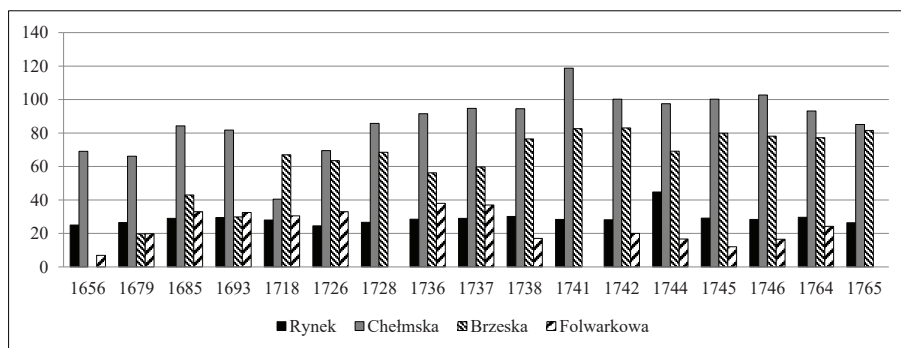


Wykres 22. Porównanie liczby działek ogółem na Rynku i ulicach Sławatycz w świetle inwentarzy od 1656 do 1765 r.

⁴² W porównaniu pominięto „Plac uliczny żydowski”.

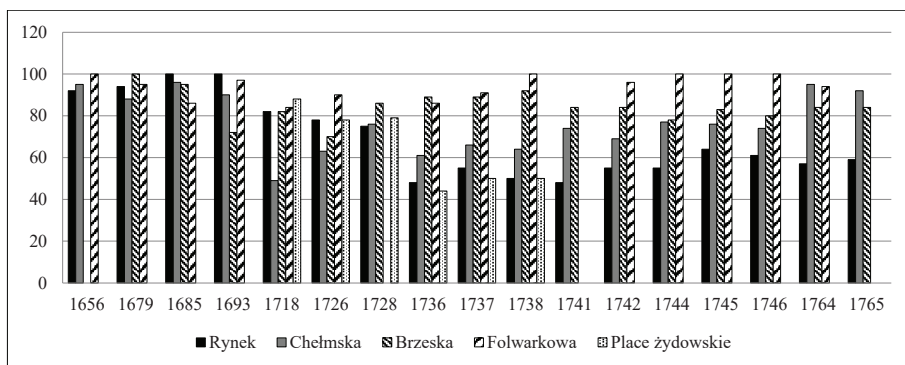
⁴³ Ze względu na brak danych z 1728 r. i lat od 1741 do 1746 wyniki obliczeń należy traktować z dużą dozą ostrożności.

Z pewnymi różnicami w porównaniu z liczbą działek kształtowała się liczba placów, co było widoczne szczególnie w okresie między 1718 a 1738 r. oraz między 1744 a 1765 r.



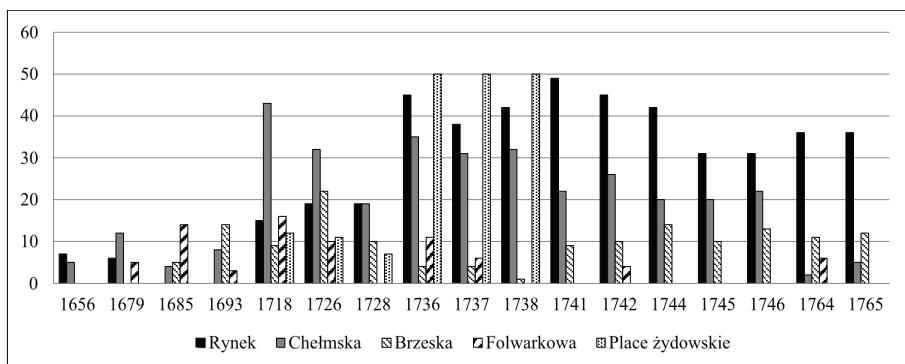
Wykres 23. Porównanie liczby placów ogółem na Rynku i ulicach

W ostatnich dekadach XVII w. odsetek działek płatnych wahał się od 72% do 100%, przy czym w inwentarzach z 1685 i 1693 r. wszystkie działki rynkowe były płatne. Od XVIII w. obserwuje się powolny spadek odsetka działek płatnych, co szczególnie widać w przypadku Rynku i żydowskich działek na ulicach, gdzie stosunki wielkości (odsetka) były do siebie zbliżone. Relatywnie najwięcej działek płatnych występowało na ulicach Brzeskiej oraz Folwarkowej, a najmniej na Rynku i wśród żydowskich działek na ulicach.



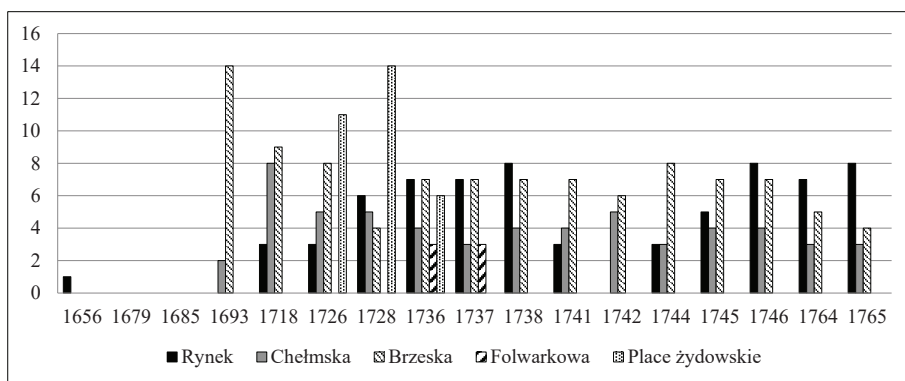
Wykres 24. Porównanie odsetka działek płatnych

Analizując dane liczbowe dotyczące odsetka działek pustych, można zauważyć, że do końca XVII w. nie stanowiły one więcej niż 14% ogółu. Działek pustych zaczęło przybywać od XVIII w.; najwięcej zarejestrowano na ulicy Chełmskiej, bo aż 43%. Do 1728 r. działki puste zagospodarowano, przez co spadł ich odsetek. Zmiana nastąpiła w 1736 r., gdy od 22% do 50% działek na Rynku (oraz w działkach żydowskich ulicznych) i ulicy Chełmskiej ponownie opustoszało. W latach 1741–1744 da się zauważyć stopniowe zajmowanie opustoszałych działek na Rynku, podczas gdy na ulicy Brzeskiej obserwuje się odwrotną tendencję.



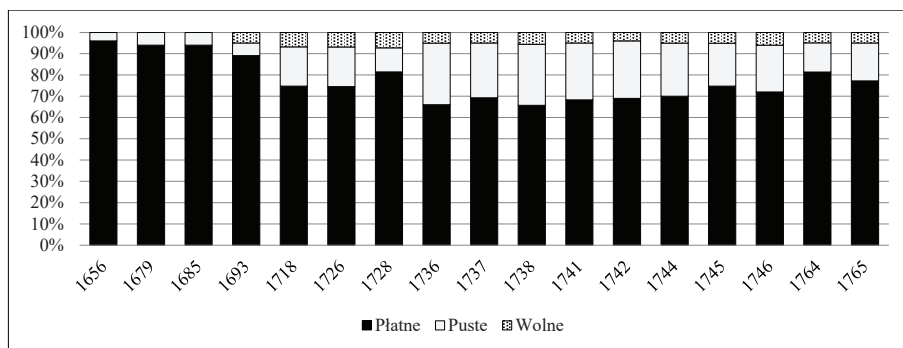
Wykres 25. Porównanie odsetka działek pustych

Jeśli chodzi o działki wolne, to do 1685 r. nie występowały one w ogóle, dopiero w inwentarzu z 1693 r. działki takie pojawiły się na ulicach Chełmskiej i Brzeskiej, a w kolejnym inwentarzu z 1718 r. figurowały już na wszystkich ulicach (oprócz Folwarkowej). Najwięcej działek wolnych znajdowało się na ulicy Brzeskiej i na Rynku – nadawano je przeważnie kościołowi/cerkwi, mieszkającej tam szlachcie, a także innym mieszczanom.



Wykres 26. Porównanie odsetka działek wolnych w Sławatyczach na podstawie inwentarzy/rewizji z lat 1656–1765

Po zestawieniu danych ze wszystkich dostępnych inwentarzy otrzymujemy poniższy wykres. Przypuszczalnie przez ostatnie lata XVII w. działki płatne stanowiły ok. 90% ogółu, od 1693 r. widać stopniowe pustoszenie działek. Od 1736 do 1746 r. odsetek działek płatnych utrzymywał się na dość równym poziomie (ok. 65–70%). Działki wolne odnotowuje się dopiero od 1693 r. do końca badanego okresu, ich procent wahał się między 4% a 7% ogółu. Dokonując podliczenia wszystkich danych, uzyskujemy średni odsetek działek, który przedstawiał się następująco: działki płatne stanowiły średnio 76%, działki puste 19%, działki wolne zaś ok. 5%.



Wykres 27. Procentowy skład działek w poszczególnych latach ogółem

Zakończenie

Przytoczone powyżej dane pochodzące z inwentarzy dają pewien obraz gospodarczy Sławatycz. Jednak trzeba podkreślić, że obraz ten mógł w pewnym stopniu odbiegać od rzeczywistości, o czym świadczą chociażby wyniki z 1736 i 1737 r., kiedy da się zauważyć bardzo duże różnice w liczbie zagonów (pól) (ok. 100 zagonów), liczbie folwarków ogółem (ok. 15 folwarków) i odsetku folwarków płatnych oraz w wysokości procentu. Tak znaczne rozbieżności w ciągu jednego tylko roku mogły prawdopodobnie wynikać z nieuwzględniania działek wszystkich właścicieli (widoczna jest wybiórczość danych inwentarzowych; nie można wykluczyć przekupywania lustratorów przez mieszkańców)⁴⁴.

Na podstawie inwentarzy można stwierdzić, że Sławatycze były miasteczkiem rolniczym – rolnictwo stanowiło najważniejsze źródło utrzymania ludności; było to typowe zjawisko w miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rzemiosło bądź inne aktywności były jedynie dodatkowym źródłem dochodu (tylko ok. 3% ludności bądź 10% – w zależności od metody obliczeń). Uprawą roli zajmowało się od 63% do 95% mieszkańców

⁴⁴ Na takie różnice w danych z poszczególnych lat mogło także wpływać „zbiegostwo” w momencie przeprowadzania lustracji dóbr, o czym wspominała m.in. Anna Łaszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 23.

w zależności od danego inwentarza⁴⁵. Żydzi natomiast trudnili się głównie handlem, medycyną (cyrulicy), obróbką metali (złotnicy), ponadto część z nich wykonywała zawody krawca, kuśnierza, rzeźnika oraz tabacznika. Pod względem pozarolniczej aktywności zawodowej mieszczan Sławatycze były podobne do miast i miasteczek podlaskich oraz litewskich. W grupie zawodów związanych z przetwórstwem materiałów w Sławatyczach przeważali krawcy, szewcy oraz kowale; podobną sytuację obserwujemy w miastach podlaskich u schyłku XVIII stulecia⁴⁶.

Pod względem gospodarczym Sławatycze odgrywały rolę pośrednią między miastem a wsią – ludność była obciążona zarówno rentą pieniężną, jak i robocizną; taką sytuację zaobserwowano w miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie przedrozbiorowym⁴⁷. Życie mieszkańców Sławatycz niewiele różniło się od życia chłopów – tak jak oni podlegali właścicielowi, musieli pracować na rzecz właściciela miasta. Miejscowość ta pełniła także funkcję centrum posiadłości – w skład włości sławatyckiej, oprócz Sławatycz, wchodziło kilkanaście wsi i jedno miasteczko Hanna.

Analiza nazwisk właścicieli posesji wskazywałaby na wieloletniczy i wielowyznaniowy charakter miejscowości, co w tej części ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego było normalnym zjawiskiem. Przeciętnie

⁴⁵ Także w większych ośrodkach miejskich Wielkiego Księstwa Litewskiego (Brześć, Pińsk, Prużana, Kobryń), gdzie odsetek ludności posiadającej gospodarstwa rolne wahał się od 6% do 88%, rolnictwo stanowiło podstawę utrzymania mieszczan; A. Wyrobisz, *Typy funkcjonalne miast polskich w XVI–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1981, t. 72, z. 1, s. 29.

⁴⁶ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, w: *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, tabele: s. 130, 136, 146–147. Podobne profesje co w Sławatyczach odnotowywano także w białoruskim miasteczku Swojatyce (białor. Сваятычы, północno-wschodnia część obwodu brzeskiego) w drugiej połowie XVIII stulecia. W inwentarzu wymieniono m.in. szewców, tkaczy, krawców czy kowali; P. Bulaty, *Маёнтак Сваа́тычы: гаспадарка і сачыя́льны склад (па матэрыялах інвентара 1776 г.)* [П. Булаты, *Маёнтак Сваіатычы: гаспадарка і сацыяльны склад (па матэрыялах інвентара 1776 г.)*], „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы” 2020, Вып. 13, s. 158.

⁴⁷ J. Ochmański, op. cit., s. 230.

ok. 21% ludności stanowili Żydzi⁴⁸; dysponowali oni własną szkołą, synagogą, łaźnią i rzeźnią, co odnotowywali lustratorzy⁴⁹. Sławatycze zamieszkiwała również nieliczna szlachta, której odsetek nie przekraczał 1% ogółu mieszkańców. Jak zostało powiedziane, kolejni właściciele obdarzali szlachtę wieloma przywilejami, jak np. zwolnieniem z czynszu niektórych działek czy pól/fołwarków.

Tak znaczne spadki w liczbie ludności, liczbie włók (zagonów), fołwarków, wysokości daniny w naturze czy odsetka działek płatnych (zwłaszcza na Rynku, ulicach Chełmskiej i Fołwarkowej) między 1693 a 1718 r. można tłumaczyć tragicznymi skutkami trzeciej wojny północnej (1700–1721). W 1706 r. wojska szwedzkie spustoszyły powiat brzeskolitewski, nakładając kontrybucje i plądrując miasta; szczególnie poważnie ucierpiały Biała Podlaska, Kodeń i Janów Podlaski⁵⁰. Wojny niosły ze sobą także różne

⁴⁸ Dla porównania średni odsetek ludności żydowskiej w miastach podlaskich u schyłku XVIII stulecia wynosił ok. 35%, w miastach mazowieckich ok. 33%, w miastach Lubelszczyzny ok. 33%. Należy podkreślić, że tereny te były słabo zurbanizowane; Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 50–51; zob. także: tabela 5, s. 54, gdzie ukazano procent ludności żydowskiej w miastach Korony pod koniec XVIII stulecia.

⁴⁹ Jednym z wyznaczników miasta czy miasteczka na terenie Wielkiego Księstwa była różnorodność etniczno-religijna mieszkańców. Jak wskazał Stanisław Alexandrowicz, miasta te były zamieszkiwane nie tylko przez Litwinów czy Białorusinów, lecz także przez „moskali” (czyli mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i od XVIII w. Rosji), Polaków, Żydów, Niemców, Holendrów, Szkotów, Włochów, Francuzów czy też Tatarów. Funkcjonowały tam zarówno kościoły katolickie, protestanckie, cerkwie, jak i synagogi; S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1996, s. 67.

⁵⁰ K. Zdański, *Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych*, Warszawa 1936, s. 17–18; zob. także: B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 6; M. Bogucka, *Dzieje Polski do 1795 r.*, Warszawa 1964, s. 243–244. Na temat zniszczeń miast i miasteczek białoruskich w wyniku wojny północnej zob. A. Prudnikaŭ, *Katoličeskie goroda i mestečki Belarusi v seredine XVII–XVIII v. Issledovanie social'no-ekonomičeskogo razvitiâ* [A. Пруднікаў, *Католические города и местечки Беларуси в середине XVII–XVIII в. Исследование социально-экономического развития*], Saarbrücken 2015, s. 47–48; o skutkach gospodarczych wojen XVII w. zob. J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, w: *Studia Historica...*, s. 309–349.

epidemie; wystarczy choćby wspomnieć epidemie z lat 1707–1709. Uczeni wskazują, że wojna północna mocniej zniszczyła kraj niż wojny z połowy XVII stulecia⁵¹.

Interesujących informacji dostarczyłoby porównanie inwentarzy pozostałych 14 dawnych miasteczek zachodniej części powiatu brzeskolitewskiego, jednak źródła takie zachowały się wyłącznie dla ośmiu miejscowości, w dodatku zostały one sporządzone w nierównych odstępach czasu i nie są tak liczne jak dla Sławatycz⁵². Wykonana przez autora analiza inwentarzy dla Kodnia (1599, 1699, 1749, 1751, 1757 r.) pozwoliła zauważyć pewne podobieństwa do Sławatycz; liczba ludności nie przekraczała 2000 mieszkańców, w obu miejscowościach odsetek rzemieślników/zawodów nie był wyższy niż 5% (w Sławatyczach nie przekraczał 3%). Ponadto pod względem wielkości działek stosunki były zbliżone (najliczniejsze były działki po 0,5 i 1 placu).

Cechą charakterystyczną terenów pogranicznych były właśnie małe miasta (miasteczka)⁵³. Zwykle zakładano je w pobliżu ważnych dróg lub

⁵¹ K. Piwarski, *Upadek gospodarczy miast*, w: *Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1969, s. 664–665.

⁵² Zachowały się m.in. inwentarze dla Hanny (10 inwentarzy w AGAD, AR XXV), Janowa Podlaskiego (2 inwentarze z 1790 r., AGAD, ASK XLVI), Kodnia (5 inwentarzy – AN Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów; AGAD, AR XXV), Łomaz, Piszczaca i Wohynia (akta lustracji z 1566 r. i późniejsze) oraz Różanki (6 inwentarzy – AN Kraków, Zbiór Glogera; AP Lublin, Archiwum Zamoyskich z Włodawy; AGAD, Archiwum Zamoyskich).

⁵³ W świetle klasyfikacji Stanisława Kutrzeby, cytowanego przez Stanisława Alexandrowicza, Sławatycze można zaliczyć do kategorii miasteczek, w których podstawą utrzymania ludności było rolnictwo; S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej...*, s. 65, przyp. 8; zob. także: Z. Ū. Kopysskij, *Ėkonomičeskoe razvitie gorodov Belorussii v XVI–pervoj polovine XVII v.*, Minsk [З. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI–первой половине XVII в.*, Минск] 1966, s. 27. Podział na miasta i miasteczka został wprowadzony w połowie XVIII w.; w świetle tych kryteriów do grupy miasteczek należały ośrodki miejskie, których liczba dymów nie przekraczała 300 i których ludność zajmowała się głównie rolnictwem; S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1965, t. 27, s. 36–37. Badacz ten proponował ponadto własną klasyfikację miasteczek ze względu na liczbę dymów (przyjmując kryterium siedmiu osób na dym), w świetle której Sławatycze na-

w sąsiedztwie szlaków handlowych, co też miało miejsce w przypadku Sławatycz⁵⁴.

Zaprezentowany wyżej materiał archiwalny daje duże możliwości badawcze. Radziwiłłowie sporządzali dość szczegółowe rewizje swoich posiadłości, stąd do naszych czasów zachował się gigantyczny zbiór tego typu źródeł. Opracowaniu poddano wyłącznie Sławatycze, stanowiące centrum rozległej włości sławatyckiej; pozostałe miejscowości (jedno miasteczko i kilkanaście wsi) nie zostały jeszcze opracowane w podobny sposób. Trzeba zaznaczyć, że inwentaryzację dóbr sławatyckich przeprowadzano również w okresie porozbiorowym (ostatnia z 1839 r.), lecz ze względu na ramy chronologiczne (okres staropolski, do schyłku Rzeczypospolitej) nie ujęto tych inwentarzy w niniejszym artykule. Przebadanie porozbiorowych materiałów pozwoliłoby dowiedzieć się, jak rozbiory wpłynęły na gospodarkę i ludność Sławatycz.

Artykuł ten jest próbą zrekonstruowania życia gospodarczego małego miasta na pograniczu w epoce przedrozbiorowej, ma też na celu wskazanie możliwości badawczych specyficznego rodzaju źródeł, jakim są inwentarze posiadłości. Na podstawie zauważonych zjawisk w innych miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego można przypuszczać, że struktura społeczno-zawodowa w takich miejscowościach była podobna. Autor traktuje ten tekst jako przyczynek do dalszych badań nad gospodarką miasteczek pogranicza polsko-litewskiego.

leżałyby do drugiej kategorii miasteczek o liczbie ludności wahającej się między 1057 a 1750 głów; ibidem, s. 38. Na temat klasyfikacji miast w dawnej Polsce zob. Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1956, t. 8, z. 2, s. 253–268. Szacuje się, że małe miasta rolnicze, liczące średnio ok. 1000 mieszkańców, stanowiły 80% wszystkich ośrodków miejskich na Litwie; H. Samsonowicz, *Wiejskość osad miejskich w późnym średniowieczu*, w: *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, red. C. Buško et al., Wrocław–Praha 2002, s. 13.

⁵⁴ A. Jastrebeckaja, *Małe miasta: specyfika średniowiecznej urbanizacji w Europie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, t. 44, z. 1, s. 35–36; por. także: mapa 1.

